

Senasis Onuškis, 400 metų vadintas Hanušiškais

Bronius Deksnys

Kultūros, filosofijos ir meno institutas

1. Hanuso dvaras–Hanusiškiai–Oniškė–Onuškis

Pagal tradiciją miestų, miestelių, kaimų įkūrimo data laikomas jų pirmasis paminėjimas dokumentuose. Ūnuškis rašytiniame šaltinyje pirmą kartą paminėtas 1499 m. kartu su Rōkiškiu ir Čedasaīs. Šaltinis labai autoritetingas: tai Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro (1492–1506) aktas, kuriuo valdovo giria tarp Vyžuonōs ir Susėjōs upiū prie Livonijos sienos kartu su Kurkliū bajoro Hanuso Gailiminaičio nelegaliai įkurtu dvaru (*dvorec Ganušovskij* – Hanuso dvaras) padovanojama didžiojo kunigaikščio rūmū maršalui ir Anykščių bei Merkinės valsčių valdytojui Grigaliui Astikui¹.

Didžiojo kunigaikščio rašte pažymima, kad Hanusas mišką išarė ir pasistatė dvarą be Aleksandro tėvo – Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero – leidimo. Kaip žinia, karalius Kazimieras mirė 1492 m. Tad Hanuso dvaro, davusio pradžią senajam Ūnuškiui, tada pavadintam Hanušiškais, įkūrimo data nusikelia į dar gilesnę praeitį. Todėl Onuškis, pirmojo paminėjimo senumu pralenkiantis Rōkiškį ir Čėdasus, laikytinas seniausia gyvenvieta šiauriniame Lietuvos pasienio ruože tarp Biržū ir Zarasū.

Hanusas Gailiminaitis, nors ir išvarytas iš dvaro, vis dėlto jo pavaldinių išartoje žemėje paliko savo pėdsaką: jo įkurtas dvaras, netoli nuo kurio vėliau buvo pastatyta bažnyčia ir išaugo miestelis, daugiau kaip keturis šimtmečius dokumentuose – LDK kanceliarine gudū kalba, lenkiškai, lotyniškai, rusiškai, vokiškai – buvo vadinamas *Hanusiškais*. Kaip per tuos šimtmečius vietovę vadino lietuviai, nustatyti vargu ar įmanoma. Pirmoji žinia apie tai atėjo tik iš 1882 m.: Lenkijoje išleisto „Geografijos žodyno“ trečiame tome, kur aprašytas Hanušiškių dvaras ir miestelis, sakoma, kad žemaitiškai (tais laikais lietuvių kalbą daug kas tapatino su žemaičių) jis vadinamas *Oniškiu* (*Oniszki*)². Po lietuviškos spaudos atgavimo Vilniuje ir Kaune pasirodžiusiuose laikraščiuose korespondencijos buvo spausdinamos iš *Oniškės*. Iš Brýzgių kaimo kilęs Vilniaus kunigū seminarijos profesorius kunigas Jonas Skruodys 1923 m. išleistoje savo atsiminimū knygoje miestelį, kuriame lankė pradžios mokyklą, vadino *Onuškė*³. Tik tai 1923 m. surengto Lietuvos gyventojū surašymo statistikos knygoje randame dabartinį Ūnuškio vietovardį⁴.

Istorija kartais mėgsta pajuokauti. Juk vietovardis Hanušiškiai padarytas iš asmenvardžio Hanusas. Šis žodis atėjo iš vokiečių kalbos. Tai asmenvardžio *Johannes* mažybinė forma, kaip

¹ Акты Литовской метрики. Том первый. Выпуск второй. 1499–1507 г. г. Собраны Ф. И. Леонтовичем, Варшава, 1897, с. 36–38. (Iš kanceliarinės gudū kalbos išverstas į lietuvių kalbą, šis dokumentas spausdinamas kaip 1 priedas.)

² Słownik geograficzny, Warszawa, 1882, t. 3, s. 31.

³ Skruodys J. *Atminimai*, Vilnius, 1923, d. 1.

⁴ Lietuvos apgyventos vietos. Pirmojo visuotinojo Lietuvos gyventojū 1923 m. surašymo duomenys, Kaunas, 1925, p. 232.

ir dažnai vartojamas asmenvardis *Hansas*. Lietuviškai *Johannes* reiškia *Jonas*. Tad lietuviškai Hanušiškius labiau būtų tikę vadinti *Joniškiu*. Bet veikiausiai Hanuso Gailiminaičio pastangos išikurti Livonijos pasienyje po kurio laiko išdilo iš žmonių atminties. Jie dažniau susidurdavo su moterišku asmenvardžiu *Hanna*, lietuviškai – *Ona*. Veikiausiai dėl šios priežasties lietuviai ir pavadino Hanušiškius *Oniške*, o vėliau – *Onuškiu*.

Panašiai atsitiko su Hanušiškio dvaru ir miesteliu, įsikūrusiu Trakų apskrityje. Jis irgi buvo pavadintas Onuškiu. Tačiau jau XVI šimtmetyje Lietuvos Metrikoje buvo užfiksuotas ir lietuviškas pavadinimas: Oniškio palivarkas⁵.

Nors Hanušiškių vietovardis senuosiuose dokumentuose minimas daug kartų, literatūros, nušviečiančios šios vietovės daugiau kaip pusės tūkstantmečio senumo praeitį, nėra daug. Ši tą apie Onuški, jo bažnyčią, mokyklą ir tautinio atgimimo procesą XIX ir XX a. sandūroje papasakojo Jonas Skruodys⁶. Puslapį Onuškiui ir jo apylinkėms enciklopediniame leidinyje „Mūsų Lietuva“ skyrė JAV lietuvių spaudos darbuotojas Bronius Kviklys⁷. Onuškio bažnyčios administratoriaus kunigo Leonardo Tamašausko rašinį apie Onuškio bažnyčią ir parapiją jis išspausdino kitame enciklopediniame leidinyje „Lietuvos bažnyčios“⁸. To paties rašinio patikslintas tekstas išspausdintas Lietuvos katalikų mokslo akademijos leidinyje, skirtame Panevėžio vyskupijai⁹. Trumpą, bet gausiai iki tol neskelbtais dokumentais paremtą pasakojimą apie Onuškio miestelį išspausdino istorikas Elmantas Meilus knygoje, skirtoje Rokiškio 500 metų jubiliejui¹⁰. Trumpai Onuškio bažnyčios ir parapijos istoriją pristatė Kazys Misius ir Romualdas Šimkūnas¹¹.

Hanušiškio dvaru ir jo savininkų biografijomis domėjosi lenkų istorikai. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dvarų, sodybų ir rūmų tyrinėtojas Romanas Aftanazy aprašė šio dvaro rūmus¹². Hanušiškių dvaro savininkų Astikų ir Duninų-Rajeckų biografijos spausdinamos Lenkijoje leidžiamame daugiatomiam lenkų biografijų žodyne¹³.

Šios publikacijos leidžia susidaryti senojo Onuškio dvaro, miestelio ir parapijos praeities vaizdą pačiais bendriausiais bruožais. Tačiau Lietuvos archyvuose ir mokslinių bibliotekų rankraštynuose slypi nemažai neskelbtų dokumentų, kurių analizė leistų šį vaizdą atskleisti kur kas konkrečiau ir apčiuopiamiau. Čia padėtų ir jau paskelbtų Lietuvos Metrikos knygų ir kitų dokumentų publikacijų analizė. Šio rašinio autorius Lietuvos valstybės istorijos archyve (LVIA), Lietuvos mokslų akademijos Centrinės bibliotekos Rankraščių skyriuje (MABR), Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje (VUBR) surado dar neskelbtų dokumentų, kurie suteikia papildomų konkrečių bruožų Onuškio krašto praeičiai. Geras pagalbininkas šiame darbe yra jau paskelbti

⁵ *Lietuvos Metrika (1569–1570)*, Vilnius, 2004, kn. 52, užrašymų kn. 52, p. 152.

⁶ Skruodys J. *Min. veik.*

⁷ *Mūsų Lietuva*, Vilnius, 1991, t. 2, p. 197–198.

⁸ *Lietuvos bažnyčios*, Chicago, 1984, t. 4, p. 250–253.

⁹ *Panevėžio vyskupija. Istoriniai duomenys, pastoracinė veikla*, Vilnius, 1998, p. 478–485.

¹⁰ *Rokiškis: miestas, kraštas, žmonės*, Vilnius, 1999, p. 177–179.

¹¹ Misius K., Šimkūnas R. *Lietuvos katalikų bažnyčios (žinytas)*, Vilnius, 1993, p. 304.

¹² Aftanazy R. *Dzieje rezydencji na dawnich kresach Rzeczpospolitej. Wydanie drugie, przejrane i uzupełnione. Województwo wileńskie. Wrocław–Warszawa–Kraków*, 1993, t. 4, s. 106–109.

¹³ *Polski słownik biograficzny (toliau – PSB)*, t. 1–40, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1935–2002.

dokumentai Lietuvos Metrikos knygoose, iki Pirmojo pasaulinio karo išleistame daugiatomiame Vilniaus komisijos aktų leidinyje¹⁴, XX a. pradžioje išleistuose Vilniaus centrinio archyvo aprašų tomuose¹⁵.

2. Sėlių genties palikimas

Tai, kad senasis Onuškis pirmą kartą paminėtas dokumentuose 1499 m., nereikia, kad jo apylinkės neturi Gilesnės istorinės praeities. Onuškis išikūrė baltų genties sėlių žemės, kokia ji buvo žinoma XIII a., viduryje. Onušio apylinkes nuo šiaurinės sėlių ribos, kuri ėjo Dauguvos upe, ir pietinės ribos, kuri ėjo Šventąja, skiria maždaug toks pats atstumas. Tačiau sėlių genties likimas susiklostė taip, kad žinių apie ją į istorinius dokumentus pateko daug mažiau, negu apie kitas baltų gentis. Apie ją rašė kalavijuočių kronikininkas Henrikas Latvis ir Eiluiotoji Livonijos kronika. Tuo tarpu žinios apie pietų sėlius, kuriems reikėtų priskirti ir žmones, gyvenusius tarp Vyžuonos ir Susėjos upių, labai kuklios.

Archeologai mano, kad pietinė Sėlos dalis VI–XII šimtmečiais buvo retai apgyventa. Nors čia esama nemaža piliakalnių, tačiau archeologas Gintautas Zabiela, tyrinėjęs IX–XII a. Lietuvos medines pilies, Rokiškio krašte, apimančiame didelę pietinės Sėlos žemių dalį, jų nerado. Istorikai nesutaria, kur buvo Mindaugo 1254 m. Livonijos ordinui užrašytos sėlių žemės vietovės *Meddene*, *Polone* (kitur *Pelone*), *Malesine* ir *Tovraks*. Vieni ieško jų dabartinės Lietuvos teritorijoje, kiti mano jas buvus pietrytinėje Latvijos dalyje.

Remdamasis vietovardžių analize, kalbininkas Kazimieras Būga teigė, kad lietuviai, slavų spaudžiami iš pietų pusės, kėlėsi į sėlių žemę, stumdami juos į šiaurę, dažnai persmelkdami sėlių gyvenamas vietas, pasiekdavo Dauguvos pakrantes ir net persikeldavo į dešinią jos krantą¹⁶. Iš tikrųjų Henrikas Latvis aprašo, kaip negausi Koknesės pilies kalavijuočių įgula XIII a. pradžioje Padauguvyje puldinėjo sėlius ir lietuvius, naikino jų kaimus ir užtvartas. Tai rodo, kad net Dauguvos pakrantėje lietuviai gyveno mišriai su sėliais. Archeologas Evaldas Mugurevičius, tyrinėjęs senuosius kelius Latvijos teritorijoje, teigia, kad vienas kelias ėjo iš Padauguvio nuo Sėlpilio rytiniu Sauko ežero pakraščiu į Nemunėlio pakrantę. Jo nubraižytoje kelių schemeje kelią žyminti rodyklė eina per Onušio apylinkes ir pasibaigia maždaug ties dabartiniu Palėpiu ar Kazliškiū¹⁷.

Literatūroje užfiksuotas padavimas, kad ant Onušio senųjų kapų kalno buvusi senovės lietuvių šventykla¹⁸. Turint omenyje, kad šiose vietose lietuviai galėjo mišriai gyventi su sėliais, ji galėjo būti bendra sėlių ir lietuvių senojo tikėjimo šventvietė. Krikštijant Lietuvą, buvo įprasta statyti bažnyčias senųjų ikikrikščioniškų šventovių vietose. Tad ant šio kalno ir buvo pastatyta pirmoji bažnyčia. Kapinės dažniausiai supdavo bažnyčią. Vėliau pastatė naują bažnyčią ant gretimos kalvos, kapinės senajame šventoriuje ir aplink jį išliko iki šių dienų.

Nors Mindaugo dokumentas dėl Sėlos žemių dovanojimo Livonijos ordi-

¹⁴ Акты издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов (toliau – AVK), Вильна, 1865–1915, т. 1–39.

¹⁵ Опись актовых книг Виленского центрального архива (toliau – ОАК), Вильна, 1901–1913, т. 1–10.

¹⁶ Būga K. *Rinktiniai raštai*, Vilnius, 1961, t. 3, p. 567–579.

¹⁷ Мугуревич Э. *Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII в. в.*, Рига, 1965, с. 105, 115.

¹⁸ *Lietuvių enciklopedija*, Boston, 1960, t. 21, p. 132–133.

nui abejonių nekelia, vis dėlto neatrodo, kad livoniečiai būtų sugebėję užvaldyti šį kraštą, bent jau pietinę Sėlą. XIII a. pradžioje įsteigta Sėlos vyskupystė netrukus buvo prijungta prie Žiemgalos vyskupystės, o ši – prie Rygos vyskupystės. Livoniečiai savo dokumentuose rašo, kad pietinė Sėlos riba XIII a. viduryje ėjo Sartų ežeru ir Šventosios upe. Tačiau vėlesniuose dokumentuose nėra žinių, kad jie čia būtų vykdę kokią nors veiklą. Bet pretenzijų į šią teritoriją neatsisakė. Kai 1384 m. Vytautas, pabėgęs pas kryžiuočius, užrašė jiems Žemaičius iki Nevėžio, iš jo buvo paimtas pažadas, kad Sėla turi priklausyti Ordinui¹⁹.

1416 m., vadinasi, jau po Žalgirio mūšio, kalavijuočių ordino pareigūnai, aprašinėdami Sėlos žemę, pietinio jos pakraščio ribą vedė nuo Dauguvos intako Egluonos ištakų (į šiaurę nuo Aknystos) pro dabar mums nežinomą vietovę *Waresen-Tracken* į Šetekšnės ištakas (prie Jūžintų), toliau Šetekšnės upe ir jos tęsiniu Jāros upe į Šventąją. Vadinasi, kalavijuočiai jau nebepriskyre Sėlai Obėlių ir Zarasų apylinkių, kurios turėjo jai priklausyti pagal 1260 m. šios žemės aprašymą.

Po 1435 m. įvykusio Pabaisko mūšio, kuriame buvo sumušta ir Švitrigailai talkininkavusi Livonijos kariuomenė, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienos Sėlos žemėje ėmė stumtis į šiaurę. Šis procesas vyko iki XV šimtmečio pabaigos. Pagal liudininkų, pakviestų 1522 m. liudyti Anykščių klebono Vaitiekaus byloje su Grigaliumi Astiku dėl valdų ribų prie Vyžuonos upės (į pietus ir vakarus nuo Čedasų), parodymus Anykščių klebonija gavo dvarą Vyžuonos paupy XV a. viduryje, kai Anykščių valdytojas buvo Micka (Mykolas) Astikas²⁰.

1472–1473 m. tarp Lietuvos ir Livonijos buvo nustatyta vadinamoji Radvilos siena (LDK delegacijai derybose vadovavo Trakų vaivada Mikalojus Radvila). Ši siena ėjo Susėjos upe. Matyt, jau anksčiau šia riba ėjo vadinamoji Vaišvilto siena, minima 1473 m. sutartyje (*limitum vulgo appelatorum Woyszwiniaki*²¹) ir mūsų jau minėtoje didžiojo kunigaikščio donacijoje Grigaliui Astikui (*na Voišviltovoj granicy, kotorujuž položil Voišvilt Siusiaju rekoju*). Taigi sutartys su Livonijos ordinu rodo, kad Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės siena su šio ordino žemėmis XV a. pabaigoje ėjo Susėjos upe. Vadinasi, vietovė, į kurią įsikėlė Hanusas Gailiminaitis, davęs pradžią Onuškiui, XV a. pabaigoje jau priklausė Lietuvai. Valstybės sienų slinkimo į šiaurę liudininkai – vietovardžiai *Kraštai*, to meto kalboje reiškę *pasienį*. Jie prasideda nuo vietovių tarp Svėdasų ir Kamajų (Kraštai ir Kraštėliai). XVII a. pradžioje šie vietovardžiai supo Rokiškį. Rokiškio bažnyčios 1634 m. inventoriuje užrašyta, kad ji pastatyta Kraštuosė netoli Kuršo sienos. Kraštų dvaras nuo XVII a. pradžios žinomas ir prie Onuškio. Galimas dalykas, kad jis buvo įkurtas gerokai anksčiau.

Paskui besistumiančią į šiaurę valstybės sieną ėjo ir atgautųjų žemių kolonizacija: kūrėsi valdovo ir bajorų dvarai. Jų savininkai pajungdavo sau ir anksčiau čia gyvenusius valstiečius, iki tol gal net nepažinojusius jokios valdžios. Į tuščias vietas bėgo valstiečiai iš senųjų dvarų, kuriuose mokesčiai ir duoklės nuolat didėjo. Dokumentai mini, kaip ir Hanuso atveju, kad kurdamiesi naujose vietose bajorai atsi-keldavo valstiečių iš savo senųjų dvarų.

XV a. pabaigoje Lietuvos žemės prie Livonijos sienos buvo administraciškai jau sutvarkytos. Ilgais ruožais iš Šventosios upės baseino į pasienį drie-

¹⁹ *Codex epistolaris Vitoldi*, Cracoviae, 1882, p. 4.

²⁰ *Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga (XV a. kopija)*, Vilnius, 1997, p. 69.

²¹ *Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Litvaniae*, Vilnae, 1758, p. 209.

kėsi Anykščių ir Pienionių valsčiai. Pasienyje buvo didžiojo kunigaikščio Rokiškio, Čedasų ir Obelių dvarai. Čedasų dvaras priklausė Pienionių, Rokiškio dvaras – Anykščių valsčiui. Čia gyvenę žmonės, kaip sakoma didžiojo kunigaikščio Aleksandro 1499 m. dokumente, tarnavo valdovo Rokiškio ir Čedasų dvarams ir mokėjo duoklę pinigais, medumi ir dėkla. Legalizuodamas žemės, buvusios tarp Čedasų ir Rokiškio dvarų, valdymą, kunigaikštis padovanojo ją Grigaliui Astikui.

3. XVI amžius Hanušiškių padangėje: Astikų šimtmetis

Šiaurės Lietuvos valsčių valdymas – sena Astikų giminės tradicija. Jeigu nekreipsime dėmesio į nuomonę, kad Astikų giminė prasideda nuo Lizdeikos, pagal padavimą išaiškinusio Gedimino sapną, tai pirmasis dokumentuose paminėtas šios giminės žmogus buvo Vytauto pareigūnas Kristinas Astikas, minėtojo Grigaliaus Astiko senelis. Tarp kitų jam valdovo skirtų pavedimų Kristinas buvo Užpalių valsčiaus – tuo metu šiauriausios Lietuvos vietovės ir pilies – valdytojas. Kristino sūnūs Radvila (Radvilų giminės pradininkas) ir Mikalojus valdė XV a. pirmojoje pusėje Anykščių ir Pienionių valsčius, kurių ribos vėliau pasiekė ir Rokiškio bei Čedasų apylinkes.

Stanislovo sūnus Grigalius Astikas iškilo Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu tapus Aleksandriui. Jis buvo ne tik valdovo rūmų maršalas, bet ir kelių valsčių, tarp jų ir Anykščių, valdytojas. Valdovai jau anksčiau apdovanojo Astikus daugeliu dvarų. XV a. jie valdė Kernavę, Musninkus, Upininkus, Širvintas, Alantą. 1499 m. didysis kunigaikštis už ištikimą tarnavimą apdovanojo Grigalių Astiką giria prie Livonijos sienos. Ten jau buvo Hanuso Gailiminaičio nelegaliai įsteigtas dvaras. Galima manyti, kad Astikas, administruodamas pasienio vietoves, pats apjojo šią girią ir užrašė per ją tekančių upių ir upelių, telkšančių ežerų vardus ir kitas valdovo dokumentui reikalingas žinias. Eidamas valdovų rūmų maršalo pareigas, jis turėjo gerų galimybių bendrauti su kunigaikščio kanceliarijos viršininku Januška, tada vadintu raštininku, kurio parašu užbaigiamas didžiojo kunigaikščio raštas ir kurio pavaldiniai turėjo parengti šio dokumento juodrašį.

Dalis vietovardžių, kuriais apibrėžiamos Astikui dovanotos girios ribos, skiriančios ją nuo didžiojo kunigaikščio dvarų, išliko iki mūsų laikų, kiti jau išnyko. Todėl šias ribas dabar nelengva nustatyti. Išėities tašku imama Olsintos upė, ištekanti iš Olsintos ežero. Naujausiame Rokiškio krašto žemėlapyje²² ji vadinama Alsintà. Išteka ji iš Pāduobio miško, kur yra pelkė. Jos vietoje XV a. galėjo būti dar neužpelkėjęs ežeras, kuris ir galėjo būti vadintas Olsintos ežeru. Alsintà teka Lietuvos ir Latvijos siena, o Latvijoje, pavadinta Elsyte, įteka į Susėją ties Aknys-ta. Astikui padovanotos girios riba taip pat vedama Prūdupe, Serbentės upe ir Jūdupe iki Vyžuonos, Vyžuonos upe iki *Gintenio* upelio (regis, kad tai upelis, kuris iš Čedasų ežero įteka į Vyžuoną) ir Ginteniu į Čedasų ežerą. Iš šio ežero riba vedama *Minavėlės* upeliu (galbūt tai dabartinė Minavà) į dabar nežinomą *Balčios* upę, iš jos – į Neretės pelkę, iš jos Neretės upe į Neretėlės upelį, iš jo – į Skardupio upelį (veikiausiai tai ne tas pats Skardupis, kuris teka pro Mikėnų tėviškę). Vakarinė Astiko girios riba Skardupio upeliu pasiekia Susėjos pakrantę ir *Vaišvilto sieną*.

²² Rokiškio krašto partizanų, rezistencijos dalyvių kautynių ir žūties vietos (1944–1954), Rokiškis, 2004.

Taip nusakytus pasienio girios plotus su žmonėmis, kurie prie tos girios gyveno, su anksčiau minėtų bajorų išartomis dirvomis, bitynais, medžioklės plotais, pelkėmis ir pievomis, ežerais, vadinamais *Olsinta*, *Nekvasiu*, *Dumbliu*, *Minavėle*, *Nies-terpa* ir *Balčiu* (dabar sunku nustatyti, kaip kuris jų vadinamas šiais laikais), Lietuvos didysis kunigaikštis atidavė Grigaliui Astikui ir jo palikuonims visiems laikams. Valdovas leido jam čia kurti miestą ir statyti pilį, turėti prekyvietes ir turgų, imti muitą iš pirklių, vežančių prekes iš svetimų šalių.

Astikų giminė valdė Hanušiškių dvarą daugiau kaip šimtą metų: nuo 1499 iki (apytikriai) 1609-ųjų. Tai įtakinga Lietuvos didikų giminė, du šimtmečius aktyviai (ir teigiamai, ir neigiamai) dalyvavusi valstybės politiniame gyvenime. Lietuvos didieji kunigaikščiai skyrė Astikams valsčių valdytojų, maršalų, vaivadų pareigas, gausiai apdovanojo juos dvarais. Be dvarų, kuriuos jau XV a. turėjo šiaurinėje Neries pakrantėje, XVI a. Astikai gavo dvarų prie Nemunėlio ir jo intakų. Be Hanušiškių, kuriuos Grigalius Astikas gavo 1499 m., jo sūnūs ir anūkai jau valdė Čedasus, Šetekšnas, Kazliški, Panemūnį, Ąpaščią, Agluoną, Fedoriškius. Pagal 1567 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenės surašymo dokumentą Grigaliaus Astiko anūkas Mstislavlio vaivada ir Brėslaujos seniūnas Jurgis Astikas iš savo dvarų siuntė į kariuomenę 61 raitelį ir 35 pėstininkus, be to, į valdovo dalinį – dar 80 raitelių²³. Bet Astikai pasižymėjo ir kaip peštukai: veldavosi į konfliktus su kaimynais dėl valdų ribų, pykosi su savo giminaičiais Radvilomis. Grigaliaus Astiko anūkas, taip pat Grigalius, kuris valdė ir Hanušiškius, 1580 m. karaliaus teisme buvo pasmerkta mirti už valstybės paslapčių išdavimą Maskvos valdovui Ivanui Žiauriajam ir už pažadą jam nužudyti Lenkijos karalių ir Lietuvos didįjį kunigaikštį Steponą Batorą²⁴.

Grigalius Astikas, kuriam 1499 m. valdovas padovanojo pasienio giria, Hanuso Gailiminaičio arimus ir dvaro sodybą, 1500 m. nesėkmingame Lietuvos kariuomenei mūšyje prie Vedrošos pateko į maskvėnų nelaisvę. Sunkią belaisvio dalį jis nešė iki 1509 m. Sugrįžęs į tėvynę vietoje mirusio Aleksandro rado Lietuvą valdantį jo brolių Žygimantą Senąjį. Naujasis valdovas grąžino Astikui jo turėtas pareigas, prie Hanušiškių dvaro pridėjo ir Čedasus²⁵, o po metų suteikė ir Trakų vaivados postą. Mirė Grigalius Astikas 1518 m.

Didelę dalį tėvo valdytų dvarų, tarp jų Hanušiškius ir Čedasus, gavo sūnus – taip pat Grigalius, vadinęsis dar ir *Viršila*. Lietuvos Metrikoje jis dažnai vadinamas vaivadaičiu (pagal tėvo pareigybę) ir raikytoju (pareigybė, kurią jis turėjo valdovo rūmuose). 1542 m. Grigalius Astikas-Viršila skiriamas Naugarduko vaivada, o dar po dvejų metų – Vilniaus kaštelionu.

1527 m. įvyko vaivadaičio konfliktas su seserimi dėl Hanušiškių ir Šetekšnų dvarų. Astikas šiuos dvarus buvo užstatęs jos vyrui už tūkstantį kapų grašių. Bet sesuo atsisakė imti iš brolio atiduodamą skolą ir grąžinti jam dvarus. Į ginčą įsikišo valdovas, kuris pagrasino paimti gražinamus pinigus į valstybės išdą, o į dvarus įvesdinti teisėtą jų savininką²⁶.

1529 m. Hanušiškiiai paminėti kaip Lietuvos pasienio valsčius. Tais metais buvo tikslinama siena tarp Lietuvos ir Livonijos. Mus dominančiame

²³ Русская историческая библиотека, Петроград, 1915, т. 33, с. 444.

²⁴ Polski słownik biograficzny, t. XXIV/3, zeszyt 102, s. 611–612.

²⁵ Meilus E. Rokiškio krašto miesteliai XV–XVIII a., *Rokiškis: miestas, kraštas, žmonės*, Vilnius, 1999, p. 155.

²⁶ Ten pat, p. 177.

sienos ruože, aprašius prie jos prieinančius Sūvieko ir Obėlių valsčius, minimas pasienio *Susotų* ežeras. Galimas dalykas, kad tai nedidelis ežerėlis, iš kurio išteka Susėją. Šia upe toliau vedama Lietuvos ir Livonijos siena: „*Nuo Susotų ežero Susėjos upe eina Rokiškio, Hanušiškių, Čedasų, Pienionių valsčių siena upe žemyn iki Nemuno (Nemunėlio – B. D.) upės, nuo Susotų ežero septynias mylias*“²⁷. Nuo Nemunėlio ir Susėjos santakos prasideda Biržų ir Upytės valsčiai. Lyginant su valsčiais, paminėtais 1499 m. Aleksandro donacijoje, aiškėja, kad anksčiau buvusiame Anykščių ir Pienionių valsčių pasienio ruože susiformavo trys nauji valsčiai: Rokiškio, Hanušiškių ir Čedasų, atitinkantys trijų, dabar jau privačių, dvarų valdas. Išliko tiktai senasis Pienionių valsčius, bet jo teritorija, atsiskyrus Čedasų dvarui, matyt, buvo sumažėjusi. Galimas dalykas, kad tuo metu valsčiai buvo pradėti smulkinti siejant juos su didesniųjų dvarų teritorija.

Rodos, kad Hanušiškius Grigalius Astikas-Viršila valdė per pusę su broliu Jurgiu, nes pagal 1567 m. kariuomenės surašymo dokumentą už šį dvarą karius siuntė abu Astikai²⁸. Grigalius Astikas-Viršila mirė tais pačiais 1567 m., kai vyko kariuomenės surašymas. Palikuonių jis neturėjo. Jo valdyti dvarai, tarp jų ir Hanušiškiei (ar pusė šio dvaro), atiteko brolio Jurgio jauniausiam sūnui, taip pat Grigaliui. Kad šis dvaras buvo valdomas dviejų Astikų, rodė ir Žygimanto Augusto 1563 m. įsakymas Vilniaus, Trakų ir Naugarduko totoriams. Gavęs žinią, kad Latgalai, kuri atiteko Lietuvai pagal Pasvalio sutartį su Livonija, gresia maskvėnų užpuolimas, valdovas įsakė totoriams raitiems kuo greičiau rinktis į ponų Astikų dvarą Hanušiškiuose, iš kur jie turėjo patraukti į Valmieros pilį²⁹.

Jurgio Astiko sūnus Grigalius turėjo blogą šlovę. Lengvabūdis ir švaistūnas, jis prarado daug dvarų, metė žmoną ir sūnų, užpuldinėjo kaimynų valdas, nuolat teisėsi su jais. Kai Livonijos karo metu Steponas Batoras rengėsi į karo žygį prieš maskvėnus, Grigalius Astikas pasisiūlė Ivanui Žiauriajam teikti žinias apie Lietuvos kariuomenės planus ir net nužudyti karalių. Suėmus Astiką ir padarius krata Kavarsko dvare, buvo surasta jo įsteigta netikrų pinigų, dokumentų ir antspaūdų dirbtuvė. Abiejų Tautų Respublikos senatas, pirmininkaujamas karaliaus, skyrė Grigaliui Astikui mirties bausmę, kuri buvo įvykdyta Vilniuje 1580 m. birželio 18 d.³⁰

Tačiau 1581 m. valdovas išleido dekretą, kuriame rašoma, kad Grigaliaus Astiko sūnus Jonas, Vilniaus apskrities žemės teismo teisėjas, nežinojo apie tėvo išdavystę. Jam buvo sugražinta dalis tėvo valdytų dvarų, tarp jų Paliepis ir Hanušiškiei. Jonas Astikas mirė 1609 m., neturėdamas palikuonių. Su juo baigėsi daugiau kaip šimtą metų trukęs Astikų valdymas Hanušiškių dvare.

Kadangi Astikai turėjo daug dvarų ir rūmus Vilniuje, tai vargu ar jie dažnai buvodavo Hanušiškiuose. Didysis kunigaikštis Aleksandras, apdovanodamas Grigalių Astiką giria Livonijos pasienyje, leido jam šioje valdoje įkurti miestą ir pasistatyti pilį. Tačiau Astikas šia teise nepasinaudojo. Pilis buvo pastatyta Čedasų ežero saloje. Šiuo ežerų ėjo riba tarp Astikų Hanušiškių ir Čedasų valdų. Istorikas Elmantas Mei-

²⁷ *Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae*, Vilnae, p. 222.

²⁸ *Русская историческая библиотека*, Петроград, т. 33, с. 444, 501.

²⁹ Лаппо И. *Великое Княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория*, Санкт Петербург, 1901, т. 1, с. 468.

³⁰ *Polski słownik biograficzny*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1979, t. XXIV/3, zeszyt 102, s. 611–612.

lus daro prielaidą, kad Grigalius Astikas, grįžęs iš maskvėnų nelaisvės, vis dėlto pasinaudojo Aleksandro leidimu pasistatyti pilį, ir tai padarė Čedasuose³¹. Iš tikrųjų Čedasų ežero saloje stovėjo pilis, kurią per 1655–1659 m. karą su Maskva buvo užėmusi rusų įgula. Maskvėnai apleido pilį, kai su jais buvo sudarytos paliaubos³². Pilies griuvėsius Čedasų ežero saloje mini ir 1796 m. Čedasų dvaro inventoriuss³³.

XIX a. pabaigoje, Imperatoriškajai Maskvos archeologų draugijai paprašius, Čedasų valsčiaus pareigūnai (viršaitis A. Rudokas, sekretoriaus parašas neįskaitomas) užpildė draugijos anketą apie valsčiuje randamus archeologinius paminklus. Anketoje dalykiškai aprašytos pilies liekanos: minimi mediniai poliai tarp salos ir ežero kranto, salos molžemis, susimaišęs su akmenimis ir plytomis, kasinėjant randami kaulai, monetos, geležies juostos. Užrašytas ir vietos gyventojų pasakojimas, kad pilis priklausė *ponui kaštelionui*, kurio pavardės jau niekas neatsiminė³⁴. Ši detalė įrodytų, kad pilies statytojas galėjo būti ne Trakų vaivada Grigalius Astikas, o jo sūnus Grigalius Astikas-Viršila, kuris buvo ir Vilniaus kaštelionas.

Apie Hanušiškių valdytojus Astikus XVI a. dokumentai pateikia nemaža žinių, o žinios apie patį dvarą, jo žemėse gyvenusius žmones – labai kuklios, kai kurios net abejotinos. Broniaus Kviklio „Mūsų Lietuvoje“, nenurodant informacijos šaltinio, rašoma, kad 1534 m. čia jau buvo miestelis su 21 namu, 9 alinėmis ir viena midaus parduotuve, iš jų 3 smuklės priklausė bažnyčiai³⁵.

Istorikas E. Meilus pagrįstai suabejojo šiuo teiginiu: tuo metu Hanušiškiuose bažnyčios nebuvo. E. Meilus spėja, kad čia gali būti minimi Trakų Hanušiškiai. Istoriko spėjimą netiesiogiai paremia Žygimanto Senojo 1524 m. privilegija Trakų Hanušiškių savininkui kurti miestelį, rengti savaitinį turgų ir laikyti smukles³⁶. Ne nuostabu, kad vykstant sėkmingai prekybai, per dešimtį metų galėjo išaugti ir aprašytas Trakų apskrities miestelis.

1609 m. buvo sudarytas Panemunio dvaro inventoriuss (tai buvo Jono Astiko mirties ir Čedasų bei Hanušiškių dvarų atitekimo Duninų-Rajeckių giminei metai). Neaišku, dėl ko Panemunio dvaro plotai buvo išmėtyti ir tarp Anykščių klebono, ir tarp Čedasų bei Hanušiškių dvarų žemių. Matyt, dvarų savininkai užstatinėjo ar parduvinėjo vieni kitiems pavienius kaimus ir valstiečių tarnybas, ir taip vieno dvaro žemės plotai atsirasdavo kitų dvarų žemės masyvuose. Beje, į Čedasų bei Hanušiškių dvarų žemę buvo įsiterpusios ir Kazliškėlio dvarininkams priklausančių valstiečių tarnybos.

Taigi 1609 m. Panemunio dvaro inventoriuje minima penkių valakų dydžio Matulio Kasutėno ir Baliulio Pilkelio tarnyba, kuri turi bendras ribas su Kazliškio ir Čedasų pavaldiniais bei su pono Rajeckio Hanušiškių miestelio žeme³⁷. Taigi Hanušiškių miestelis minimas abejonių nekeliančiame 1609 m. dokumente.

XVI a. dokumentai nieko nesakė apie Hanušiškių dvaro žemėje gyvenusius valstiečius ar smulkus bajorus. Tiesa, 1499 m. Aleksandro donacijoje minimas valdovo žmogus Neliubas, kuris buvo nubrėžęs žemės ribą su Hanusu. Galimas dalykas, kad Neliubas buvo ba-

³¹ Meilus E. Rokiškio krašto miesteliai XV–XVIII a., *Rokiškis: miestas, kraštas, žmonės*, Vilnius, 1999, p. 155.

³² *Ten pat*, p. 156–157.

³³ *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов, Вильна, 1914, т. 38, с. 298.*

³⁴ *Vilniaus universiteto bibliotekos rankraščių skyrius (toliau – VUBR), f. 35–170, l. 4.*

³⁵ Kviklys B. *Mūsų Lietuva*, Vilnius, 1991, t. 2, p. 197.

³⁶ Šileikis G., Visockis A. *Lietuvos istorijos įvykiai, faktai, datos, asmenybės (nuo I amžiaus iki 1795 metų)*, Kaunas, 1998, p. 162.

³⁷ *Lietuvos inventoriai XVII a.* Sud. K. Jablonskis, M. Jučas, Vilnius, 1962, p. 37–44.

joras (vargu ar su valstiečiu Hanusas būtų taręsis dėl žemės ribos). Gali būti, kad į girią už Vyžuonos upės jis atsikėlė iš vietovės, esančios netoli Jūžintų, kur buvo Neliūbiškio dvarelis.

XVI a. pradžios dokumentas jau prabyla ir apie valstiečius, gyvenusius tarp Vyžuonos upės ir Kuršo sienos. Minėtųjų Kasutėno ir Pilkelio tarnybos žemė priena ir prie Juodupės upelio, ir prie Kuršo sienos. Galimas dalykas, kad Matulis Kasutėnas ir jo sūnus Kasparas buvo Kastėnų giminės, gyvenusios šiose apylinkėse vėlesniais amžiais, protėviai. Pusę tarnybos tarp pono Rajeckio valstiečių ir bajoro turėjo *Mikia Aukšla konapis*. Pravardė *konapis* kažkodėl užrašyta mažąja raide (o gal Aukšla taip pat ne pavardė, o pavardė?), veikia kilusi iš daiktavardžio *kanapė*, o ne *kanopa*. Gali būti, kad Mikė (Mikia jis veikiausiai užrašytas tarmiškai) Aukšla Konapis ir jo sūnus Grigas buvo ir XX a. gyvenusių Onuškio apylinkėse Kanopų (jie XVIII a. buvo rašomi *Kanapa*) protėviai. Rytinėje Čedasų ežero pusėje, kuri turėjo priklausyti Hanušiškiams, minima Petro Norveišio tarnyba Jakūbiškis, taip pat daugiau kaip penkis valakus ariantis ir šienaujantis Petras Mainėiva su keturiais sūnumis. Vėliau čia atsiras Mainėivų kaimas, tebesantis iki šių dienų. Jo pavadinimas kito (XVIII a. buvo vadinamas Maneivomis, vėliau vėl Mainėivomis, o naujausiame Rokiškio krašto žemėlapyje vėl grįžtama prie Maneivų pavadinimo). Inventoriuje paminėtas ir nedidelis Hanušiškių sklypas, kurį dirbo Masius Keblūnas, turėjęs sūnų Matulį, dukteris Daratą, Barborą, Haną ir Agniešką.

Panemunio dvaro 1609 m. inventoriuje minimų Hanušiškių apylinkėse gyvenančių valstiečių sąrašą pratęsia 1618 m. sudarytas Kazliškėlio dvaro inventorių. Jame užrašyta Gineišių tarnyba Hanušiškiuose, kur Stanelis Gineiciūnas turi keturis valakus žemės, besiribojančios su Čedasų pavaldiniais. Riba eina Kūkio upeliu per balą ir kapčių prie Juodupės upelio iki Romeikių tarnybos ir grįžta vėl prie Kukio upelio³⁸. Gineišių tarnyba pagal aprašymą atitinka vietovę, kur vėliau įsikūrė Ginotų kaimas. Jo dalis dar XVIII a. priklausė Koscialkovskiams, kitados valdžiusiems Kazliškėlio dvarą. Romeikių tarnyba galėjo duoti pradžią Remeikių kaimui, kuris ir dabar vadinamas Remeikiškiais.

Abu inventoriai rodo, kad žemėse į šiaurę nuo Vyžuonos XVII a. pradžioje dar nebuvo įvykdyta Valakų reforma. Valstiečiai dar gyveno ikivalakinės sistemos tarnybomis, dirbo ir šienavo po kelis valakus žemės. Gatviniai kaimai šiuose inventoriuose dar neminimi.

Dar viena XVI a. problema: greta Astikų Hanušiškių dokumentai mini Rokiškio Krošinskių Hanušiškius. Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje saugomi XIX a. padaryti Rokiškio dvaro dokumentų nuorašai. Viena nušviečiama, kaip Jono ar Ivano Krošinskių sūnus Petras gavo Rokiškio, Vederynės, Aknystos ir, atkreipkime dėmesį, Hanušiškių dvarus³⁹. Kyla klausimas, kur buvo Krošinskių Hanušiškis. Ši valda galėjo būti tarp Vyžuonos upės ir Aknystos, kuri Krošinskiams priklausė nuo XVI a. vidurio. Latvių istorikė Mārīte Jakovleva Rygos archyve surado dokumentus, kurie liudija, kad Žygimantas Augustas iš Livonijos ordino žemių, užstatytų karaliui, atskyrė Aknystos dvarą ir kaip leną atidavė Jonui Krošinskiui⁴⁰. Tad

³⁸ *Lietuvos valstybės istorijos archyvas* (toliau – LVIA), Senieji aktai 14205, l. 344^v.

³⁹ *VUBR*, f. 5, b. 28, l. 230.

⁴⁰ Яковлева М. Вопрос о отношениях Герцогства Курляндия и Великого Княжества Литовского в XVI–XVII в. в., *Senosios Žiemgalos istorinis ir etnokultūrinis palikimas*, Vilnius, 2004, p. 104.

Hanušiškiais galėjo būti vadinama ta Krošinskių valdos dalis, kur buvo Alėknu, Raupiū, Čeičiū kaimai. XVI a. ir net XVII a. pradžioje tą patį pavadinimą turėjo kelios vietovės. Tuo metu Rokiškiu buvo vadinamas pats Rōkiškis, Rokiškėlės ir net Lūkštų dvaras.

4. Grėsmingas XVII šimtmetis

XVI šimtmetis etninėje Lietuvoje buvo palyginti ramus. Žinoma, tarp didikų vyko visokie kivrčai, kurie skaudžiausiai atsiliepdavo jų pavaldiniams. Tačiau svetima kariuomenė per visą šimtmetį nebuvo įkėlusį kojos į centrinę Lietuvą. Tiesa, per 1558–1582 m. Livonijos karą maskvėnų kariuomenė, nusiaubusi didžiąją Livonijos dalį, užėmusi Polocką, kėsinosi ir į Šiaurės Rytų Lietuvą. Bet ryžtingi Stepono Batoro žygiai šią grėsmę pašalino.

Padėtis smarkiai pasikeitė, kai dėl prekybos kelio Dauguvos upe valdymo prasiidėjo karai su Švedija. Tiesa, pačioje XVII šimtmečio pradžioje kovos vyko latvių ir estų gyvenamose žemėse. 1605 m. Jono Karolio Chodkevičiaus vadovaujama Lietuvos kariuomenė sumušė kelis kartus didesnę švedų dalinį. Bet 1625 m. metų vasarą švedai įsiveržė į šiaurinę Lietuvą ir užėmė Biržų pilį, Neretą ir Čedasus. Per 1655–1660 m. Šiaurės karą švedų ir Maskvos kariuomenės užėmė didžiąją Lietuvos dalį, ir tik su dideliu vargu ir nuostoliais Lietuvos kariuomenei pavyko okupantus išstumti. Okupacija buvo labai grėsminga. Rusijos caras Aleksejus Michailovičius, laikydamas save Vytauto dukters Sofijos palikuoniu, apsiskelbė Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, ir Vilniaus magistratas kreipėsi į jį kaip į valdovą, prašydamas spręsti miestui svarbius klausimus.

Didelė nelaimė buvo ir dažnos maro epidemijos, jas lydėję badmečiai. Maras buvo pasirodęs pačioje XVII a. pradžioje, vėliau – 1625 ir 1655 m. Bet ne vien maras siaubė dvarus ir kaimus. Juos teriojo ir savi kariai, kurie dažnai, negaudami algų ir stokodami maisto, plėšė dvarus ir kaimus, atiminėjo grūdus ir gyvulius, ir taip sunkiu visiems metu didino bado grėsmę, žlugdė ūkį.

1604 m. Vilkmėrgės pilies teisme užregistruotas dokumentas, kuris byloja apie nelaimės, įvykusias Kraštų dvare prie Hanušiškių. Jame rašoma, kad 1603 m., mirus maru dvaro savininkui Stanislovui Serafimovičiui ir jo žmonai, valda perduodama globoti Stanislovo broliui Jonui, nes mirusių dvarininkų vaikai dar mažamečiai. Iš teismo sprendimo matyti, kad nelaimės palietė ne tik dvarininko šeimą, bet ir valsctiečius. Globėjas įpareigojamas perduoti velionio sūnui Jonui ir dukrai Marinei valsctiečius su sąlyga, jeigu ten jų dar liko po maro ir kareivių siautėjimo⁴¹.

Kaip minėjome, 1609 m., mirus Jonui Astikui, baigėsi Astikų valdymas Hanušiškiuose ir kituose šiai giminei priklausiusiuose dvaruose. Juose pasirodė nauji valdytojai – Duninai-Rajekiai. Tai buvo iš Lenkijos kilę bajorai, kurie prie Duninų pavardės pridėdavo ir kilmės (iš Rajeco) nuorodą. Duninai-Rajekiai gavo daugumą tų dvarų, kuriuos, bent jau šiaurinėje Lietuvoje, anksčiau valdė Astikai. Kaip pame name, jau 1609 m. Panemunio dvaro inventoriuje minima su šio dvaro valdomis besiribojanti pono Rajekio žemė.

Rodos, kad naujasis Hanušiškių dvaro savininkas buvo Hektoras Rajekis. Jis perdavė šią valdą broliui Gede-

⁴¹ Опись документов Виленского центрального архива, Вильна, 1908, выпуск 6, с. 159.

onui, kuris valdė Hanušiškius iki mirties 1654 m. Mirus Gedeonui, Hanušiškiai atiteko jo sūnui Jurgiui Zigmantui Duninui-Rajeckiui, vedusiam Eufroziniją Mlečkaite. Jurgis Zigmantas mirė 1688 m. Regis, dvarą toliau valdė jo našlė Eufrozinija, nes žinomas jos 1699 m. pasirašytas dokumentas, kuriuo skiriama žemė ir valstiečiai Hanušiškių klebonui. Žinoma ir tai, kad 1674 m. Zigmanto ir Eufrozinijos Rajeckių rūpesčiu buvo pastatyta Hanušiškių bažnyčia.

Kaip jau minėta, XVII a. svetimos kariuomenės du kartus buvo įsiveržta į Lietuvą. Pirmąjį kartą – 1625 m. – švedų kariuomenė čia išbuvo neilgai. Tų metų rugpjūčio 1 d. švedai užėmė Gedeono Rajeckio Čedasų dvarą, rugpjūčio 3 d. – Neretą. Per visą rugpjūtį švedai su nevienoda sėkme kovojo su Biržų pilies gynėjais. Rugsėjo 7 d. Biržų pilis pasidavė, bet jos gynėjai buvo išleisti su ginklais ir vėliavomis.

Tų pačių metų rugsėjo pradžioje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės lauko etmonas Kristupas Radvila, sutelkęs kariuomenę Anykščiuose, per Svėdasus ir Rokiškį patraukė su ja į pasienį. Rugsėjo 16 d. jam pavyko iš švedų atsiimti Neretą, o rugsėjo 17 d. – Čedasus. Skubėjusi į pagalbą švedų įgulai Čedasuose dalinį sumušė Vilkmėrgės apskrities bajorų pašauktinės kariuomenės dalinys, vadovaujamas dvaro savininko Gedeono Rajeckio.

Štai kaip šie įvykiai aprašyti Kristupo Radvilos dienoraštyje:

„17 dieną prieš žmonės, kurie Čedasuose buvo, mūsų šeimoms pasidavė, dalį jų, kurie su mumis norėjo pasilikti, Jo Malonybė kunigaikštis įsakė su visais daiktais pasiųsti į Selburgą. Čedasai, pono Rajeckio dvaras, įtvirtintas, turi pylimą ir apsuptas vandens“⁴².

Toliau dienoraštyje rašoma, kad švedų karalius Gustavas su 3 tūkstančiais kareivių patraukė į Neretą, kad duotų atkirtį, bet sužinojęs, kad etmonas toliau žygiuoti nesiruošia, pasuko atgal, tačiau

„18 dieną pasiuntė kažkiek savo žmonių, kuriuos ponas Rajeckis tą pačią dieną ten pat sumušė, bet tuo tarpu kiti sudegino Giedraičio Panemunį ir keletą kaimų“⁴³.

Per pusantro mėnesio švedai nusiaubė ir platesnes apylinkes. Tyrinėjęs šio karo įvykius istorikas Deimantas Karvelis Varšuvos vyriausiojo senųjų aktų archyvo Radvilų fonde rado šių įvykių liudininko atsiminimus. Juose rašoma:

„<...> visus žmones apėmė tokia didelė baimė, kad pradėdant Dyneburgu (Daugpiliu – B. D.), kelyje į Rokiškį, Panemunį, Pandėlį visi išbėgiojo, 10 mylių spinduliu namuose nerasi nė vieno valstiečio“⁴⁴.

Dešimt mylių – tai apie 70 kilometrų. Vadinas, ruožas nuo Daugpilio iki Pan-

⁴² Księcia Krzysztofa Radziwiłła Hetmana polnego Wielkiego Księstwa Litewskiego Sprawy wojenne i polityczne. 1621–1632, Paryž: wydanie Biblioteki Polskiej, 1859, s. 521.

⁴³ Ten pat, p. 522.

⁴⁴ Karvelis D. Švedai Radvilų Biržų kunigaikštystėje 1625–1627 metais, Senosios Žiemgalos istorinis ir etnokultūrinis paveldas, Vilnius, 2004, p. 95.

dėlio, o gal ir toliau, apėmė kraštus nuo Kuršo sienos iki Anykščių. Tokiai baimei buvo pagrindo. Minėtasis įvykių liudininkas rašė, kad švedai siaubė kaimus prie Čedasų ir Panemunio ir patį Panemunį, pirmiausia grobdami gyvulius, o žmonių neliesdami. Biržų dvaro administracija suskato gelbėti dvaro gyvulius, varydama juos į piečiau buvusias Radvilų valdas: Šetekšnas, Alantą, Výžuonas. Tų pačių metų rugsėjo mėnesį švedai sudegino Salamiestį, Kupiškį ir daugelį kitų vietovių.

Praėjo trisdešimt metų. Lietuvą vėl aplankė neganda. Tik šį kartą daug baisesnė. Ji apėmė ne tik Lietuvos šiaurės rytų pakraštį, bet visą kraštą. Ir užėjo ne keletui mėnesių, bet keleriems metams. 1655 m. rugpjūčio mėnesį į etninę Lietuvą įsiveržė maskvėnų kariuomenė, vadovaujama paties caro Aleksejaus Michailovičiaus. Ji užėmė Vilnių, Kauną, Gardiną. Rusų neužimtą Lietuvos dalį tą patį rudenį užėmė švedai. Per Rokiškio kraštą ėjo skiriamoji rusų ir švedų riba. Maskvėnų įgula įsitvirtino Čedasų pilyje. Okupuotą kraštą, plėšiamą užkariautojų, nusiaubė badas ir maras. Istorikai apskaičiavo, kad per 1655–1656 m. badą, marą ir kitas nelaimes Lietuvoje išmirė apie 48% gyventojų⁴⁵.

Neturime konkrečių žinių, kaip šios nelaimės palietė Hanušiškių apylinkes. Tačiau maskvėnų įsitvirtinimas Čedasuose, iš kur jie pasitraukė tik 1659 m., leidžia manyti, kad ir Hanušiškių dvare neliko kaimo ar net sodybos, kurių po kelis kartus nebūtų apėję plėšrūs okupantų tiekėjai. Jeigu jie sugebėdavo pasiekti net Kupiškio apylinkes ir ten priversdavo vieno dvaro valstiečius talkininkauti jiems plėšiant kitą dvarą, tai bent keliolikos kilometrų spinduliu aplink Čedasus visi dvarai ir kaimai turėjo būti šluote iššluoti.

Maža to, 1657 m. vasario mėnesį, kai švedų kariuomenė jau buvo išstumta iš Lietuvos, jų kariuomenės dalinys, vadovaujamas pulkininko Tolės, vėl įsibrovė į šiaurinę Lietuvos pakraštį ir sunaikino Rokiškį, Užpalius, Obeliūs. Pulkininko Tolės dalinio kelias iš Revelio (Talino) į Rokiškį veikiausiai ėjo pro Hanušiškius.

Gedeonas Rajeckis mirė 1654 m. Hanušiškių dvaras atiteko jo sūnui Jurgiu Zigmantui, kuris ir valdė jį negandų kupiniais metais. Tačiau norisi grįžti prie prieštaringo, bet įdomaus Gedeono asmens. Pirmosios žinios apie jo elgesį dvaruose prie Kuršo sienos nežadėjo nieko gera. 1618 m. Vilkmėrgės pilies teisme buvo užregistruotas Gedeono Rajeckio kaimyno Mikalojaus Vroblevskio skundas. Rodos, tai buvo smulkus šlėkta, nes Rajeckio pasiūsti tarnai jį rado ariantį savo lauką, atėmė kumelę, o jį patį surištą atvedė į Čedasų dvarą, sukaustė grandinėmis ir uždarė į rūšį. Rajeckio įsakymu vedamas į kartuves, jis sugebėjo pasprukti. Vilkmėrgės pilies teismas paskyrė Rajeckiui didelę pinigų baudą ir dvylika savaičių kalėjimo. Bet šis apskundė Vilkmėrgės teismą Vyriausiam Lietuvos tribunolui, į kurio posėdį net ir neatvyko⁴⁶. O tuo tarpu suaktyvėjo karas su švedais, Rajeckio vadovaujamas dalinys irgi patraukė į jį. Netrukus jis paskiriamas Piarnu kaštelionu, vėliau – Minsko kaštelionu ir Minsko vaivada. Gedeonas Rajeckis buvo aktyvus LDK reformatų evangelikų veikėjas.

Mums Gedeonas Rajeckis įdomus ir kaip galimas reto XVII a. pirmosios pusės ekonominio traktato autorius. Tai dokumentas, kurį lenkų istorikas Bohdanas Baranovskis rado Ukrainos moks-

⁴⁵Kiaupa Z. *Lietuvos valstybės istorija*, Vilnius, 2004, p. 120.

⁴⁶Avižonis K. *Bajorai valstybiniame Lietuvos gyvenime Vazų laikais*, Kaunas, 1940, p. 302; *PSB*, t. XXX/3, zeszyt 126, s. 471.

lų akademijos bibliotekoje ir paskelbė lenkų moksliniame žurnale⁴⁷. Lenkiškai jis vadinosi „*Obserwacyje ekonomicke doświadczone*“. Lietuviškai jį galima būtų pavadinti „Patyrimo patikrintais ekonominiais stebėjimais“. Traktate, kurio labiausiai tikėtiniu autoriumi B. Baranovskis laiko Gedeoną Rajeckį, rašoma apie savo dvarus kaip esančius prie Inflančių sienos. Iš teksto matyti, kad rašo ne smulkus šlėkta, valdantis keletą valstiečių kiemų, o didikas, turintis keletą dvarų. Iš tikrųjų Gedeonui Rajeckiui priklausė ne tik Hanušiškiei ir Čedasai, bet ir Panemunis, Pandėlys, Aukštadvaris, arba Bobojedovščina, Jūžintai. „Stebėjimų“ autorius samprotauja, kaip turi būti tvarkomas žemės ūkis, aptaria geriausius sėjos terminus, pataria, kaip reikia tvarkyti sodus, daržus, bitynus, tvenkinius, kaip turi dirbti dvarų administratoriai ir tarnautojai, kaip jie turi elgtis su valstiečiais. Rajeckis neslėpdamas rašo, kad aptardamas ūkio tvarkymo klausimus, jis remiasi patikrintu anksčiau gyvenusių žmonių, tarp jų ir valstiečių, patyrimu. Iš traktato galima pasisemti informacijos apie pasienio dvarams priklausiusių valstiečių ūkininkavimo būdą, kaimo ir dvaro santykius ir net dvasinį kaimo žmonių pasaulį.

Rajeckis užrašė beveik pusę šimto oro spėjimų, derliaus, gerų ar blogų metų ir net karo prognozavimo būdų, remdamasis, kaip pats nurodo, netgi paprastų valstiečių patyrimu. Reikia manyti, kad tai pirmasis ar bent vienas iš pirmųjų rašytinių liaudies meteorologijos šaltinių. Štai keletas prognozių:

- kai laukiama lietaus, avys smarkiau atrajoja, o jų žarnose girdėti gurgimas;
- prieš lietų gyliai, o labiausiai musės puola arklius, galvijus ir žmones ir pikčiau nei įprasta gelia;
- prieš lietų druska drėgsta;
- kruopos prieš lietų prie puodo labiau prisvylla negu geru oru;
- jautis orą šnervėmis gaudo, uosto ir prieš plauką laičosi – lis;
- kregždės virš vandens laksto, vandenį paliesdamos, ir sparnų galais jį tarsi raižo – lis;
- raudonas tarsi degantis debesis prieš saulėlydį reiškia vėją;
- gerą orą žada ryškiai šviečiantis mėnulis ir žvaigždės;
- saulė vakare gražiai ir švariai nusileidžianti, o rytais švariai ir linksmai pakylanti;
- gerus ir derlingus metus žada paukščiai, jeigu jie, palikdami miškuose įprastas vietas, būriais žaidžia palei kaimus laukuose ir dirvose.

Ateities numatymą traktato autorius sieja su gamtos reiškinių tam tikromis dienomis stebėjimais, iš senųjų žmonių patimais ir patirties patvirtintais:

- per *calendis ianuarii* plačiai rauduojantis dangus reiškia karą ir blogus orus;

⁴⁷ Baranowski B. *Obserwacyje ekonomicke doświadczone, z pierwszej połowy XVII w., Kwartalnik historii kultury materialnej*, 1966, nr. 1, s. 37–47.

- šv. Vincento dieną ryškiai šviečianti saulė žada derlingus metus ir visko gausumą;
- graži diena per šv. Paulių žada gerus metus, o jei bus vėjuota, reiškia karą; jeigu apsiniaukusi, reiškia galvijų marą; sniegas ir lietus žada nederlingus metus;
- jei birželį šv. Jono Krikštytojo diena lietinga, bus blogai su bitėmis.

Su oro permainomis, vaismedžių žydėjimu, mėnulio fazėmis Gedeonas Rajeckis sieja ir sėjos darbų laiką. Jis ragina ūkių šeimininkus vos sniegui nutirpus, kas „*mūsų kraštuose kovo pabaigoje ar balandžio pradžioje būna*“, pataisyti per žiemą apšiurusius pastatus, tvoras, užtvankas ir nevēluoti su plūgu į laukus. Visus javus, išskyrus žirnius, pataria sėti prieš mėnulio pilnatį, tačiau perspėja, kad nebūtų sėjama į šlapią dirvą. Bet su avižų, kurios „*mūsų kraštuose prie Latgalos anksti pasėtos užauga retos*“, sėja ragina neskubėti, nebent sausose ir gerai mėšlu patręstose dirvose. Geriausia jas sėti birželio pradžioje prieš Dangun žengimo šventę. Autorius primena, kad mūsų kraštuose nemaža naudos duoda linai, ypač jei šeimininkai moka juos gerai išmirkyti ir išdžiovinti. Pataria sėti linus žemose vietose, kuriose avižos blogai dera. Traktate patariama nesėti miežių į šviežiai mėšlu patręštą dirvą, ir iš viso su miežių sėja neskubėti: kol rugiuose pilnos varpos nepamatyti, miežių nesėk. Mėšlą iš tvartų pataria vežti rugiams, o kitais metais į jau patręštą rugieną pasėti miežiai bus geresni, negu šviežiai patręšti.

Aptaręs sėjos agrotechniką, Rajeckis aprašo dar vieną efektingą, bet jau nykstantį gero derliaus gavimo būdą – degintinę žemdirbystę. Gali būti, kad Rajeckio tekstas paliko detaliosią iš pasiekusių mūsų laikus liudijimų apie šį iki tol plačiai naudotą žemdirbystės būdą, kurį visą čia pacituosime:

„Esama taip pat mūsų kraštuose ir tokių įpročių, kai in iunio et iulio (birželį ir liepą – B. D.) kertamas miškas, kas jo turi pakankamai sausose gerose vietose, ir klojamas tvarkingai medis prie medžio taip, jog žemę medžiais taip pridengia, kad (jos) net mažiausio lopinėlio nesimato. Tuo atveju reikia, kad iš karto šakos būtų pakirstos taip, kad kiekviena šaka prie žemės visai prisiglaustų ir žemę padengtų. Rudenį, iki iškris gausiai sniego, apdžiūvę kamienai išpjaunami ir sukraunami į krūvas, kurios žiemą malkoms išvežamos ir yra labai naudingos, kadangi per vasarą gerai sudžiūsta, ir krosnyje jų džiovinti nebereikia. Gi prie žemės prisiglaudusios atliekos, kaip viršūnės ir šakos, kurios malkoms netinka, pasilieka vietoje, kur jos pavasarį, kai žemė gerai išdžiūsta ir ima pūsti sausi vėjai, padegamos. O degėsiai (tvarkomi) skleidžiant anglis ir pelenus į plikas vietas, kur buvo mažiau šakų. Tuo būdu visas laukas ugnies nuvalomas, išdeginant jį iki pat grunto. Taip išdirbtose vietose sėjama iškart į išdągą ir pelenus. O po to šis paviršius bet koku arklu paknisamas, kad kiekvienas grūdėlis būtų uždengtas, o po to pertraukiama eglės (kamieno) akėčiomis, tokiam darbui pritaikytomis. Kviečių ir miežių derlius būna

*geresnis, negu geriausiose mėšlu patręstose dirvoje. Tačiau pridursiu, kad su tokia sėja šeimininkas neveluotų, bet iš karto, prasidėjus pavasariui, tokių darbų imtųsi ir į dar šiltus pelenus sėtų*⁴⁸.

Traktate aptariamas ir bitininkystės bei tvenkinių ūkio tvarkymas. Tekstas rodo, kad Rajeckio dvarų miškuose gyvavo ir drevinė, arba bartinė, ir kelminė, arba kamieninė, bitininkystė, kuri „yra labai naudinga, tuo labiau kad be išlaidų ir didesnio darbo atneša didelę naudą“. Iš traktato paaiškėja, kad XVII a. pirmojoje pusėje dvaruose žuvininkystei plačiai buvo naudojamas tvenkinių ūkis. Autorius pataria į tvenkinius, bent jau prie malūnų, pavasarį įleisti po kelis ikrinius ir pieninius karpius, aiškina, kaip prižiūrėti nerštavietes ir jaunos karpiukus, kaip rudenį po šv. Mykolo išgautyti karpiukus ir suleisti juos į kitus tvenkinius toliau augti, kaip, veisiant kitokias žuvis, prileisti į tvenkinius iš upių, prigaudžius jų bradiniais. Reikia manyti, kad tvenkinių žuvis – tai dvaro nuosavybė. Valstiečiai veikiausiai galėjo žvejoti tik upeliuose ar ežeruose.

Dar vienas netikėtas dalykas – nurodymas, kaip tvarkyti medelyną. Apie jį rašoma ne kaip apie užduotį, o tikrą dalyką. Autorius pataria laukinių vaismedžių daigus susodinti eilėmis sodo kampe, kuri gerai apšviečia saulė ir kur anksti nutirpsta sniegas, ir palikti juos augti visus metus, sodininkui prižiūrint, kad stiebeliai neišsiugdytų šakelių. Kitą pavasarį juos reikia skiepyti. Skiepytojas privalo turėti aštrius įrankius, kad nepažeistų skiepijamų augmenėlių žievės. Paskiepijus kultūrines šakeles, sudūrimo vietą siūlo patepti vašku, derva ir apvynioti beržo tošele taip, kad iš viršaus nebūtų užspausta, o iš apačios syvai maitintų augmenį. Jeigu skiepijimas pavyko, trečiaisiais metais sodinuką galima perkelti į nuolatinę vietą sode, prižiūrint, kad jis būtų pasodintas taip pat atsuktas į pietus ir į šiaurę, kaip augo medelyne. Traktato autorius rašo, kad sodininkas privalo turėti ežias, į kurias rudenį sodintų įvairių vaisių sėklas, tarp kurių jis mini abrikosus, trešnes, vengriškas slyvas.

Traktatas užbaigiamas nurodymais dvarų administratoriams ir kitiems pareigūnams, kaip tvarkyti dvaro gyvenamąsias patalpas, prižiūrėti dvarininko turta, ko reikalauti iš tarnų, kaip elgtis su valstiečiais. Jis rašo, kad reikia būti teisingiems su kaimynais, saugoti savuosius nuo skriaudų. „Valstiečius laikyti reikiamoje baimėje ir paklusnybėje“, – nurodo Rajeckis. Nurodymas trumpas, bet pakankamai aiškus. Jeigu Rajeckio Čedasų dvare stovėjo kartuvės, į kurias buvo vedamas šlėkta Mikalojus Vroblevskis, tai įrengimų valstiečiams plakti ar kitaip kankinti buvo neabejotinai daugiau. Gal dėl to nėra atsitiktiniai ir valstiečių pabėgimo iš jo dvarų atvejai. Štai 1620 m. Gedeonas Rajeckis skundžia teismui Kupiškio dvaro savininką Aleksandrą Korviną Gosievskį, kad jis savo dvare slepia atbėgusius su turtu ir šeimomis Čedasų pavaldinius⁴⁹.

Gedeono Rajeckio traktate yra dar vienas įdomus, nors nesureikšmintas dalykas: duodami nurodymai dėl valstiečių, sėjančių dvaro dirvoje: „Sėjai turėti patikimų ir, jei įmanoma, **prisiekusių vals-tiečių** (pabraukta mano – B. D.)“⁵⁰. Visas traktatas ragina labai rūpestingai įdirbti dirvą sėjai. Pasirodo, jai reikalingi patikimi ir *prisiekę* valstiečiai. Su baudžiauninko priesaikos fenomenu (ne

⁴⁸ *Ten pat*, p. 40–41.

⁴⁹ Опись документов Виленского центрального архива, Вильна, 1912, выпуск 9, с. 352.

⁵⁰ Baranowski B. Obserwacje ekonomiczne doświadczone z pierwszej połowy XVII w., *Kwartalnik historii kultury materialnej*, 1966, nr. 1, s. 46.

liudijant teisme, o einant lažą) susiduriame pirmą, tačiau ne paskutinį kartą. 1791 m. Hanušiškių dvaro inventorius rodo, kad, praėjus pusantro šimto metų po sėjėjų priesaikos paminėjimo, šiame dvare ji igavo labai konkrečias formas: minėtame dvaro inventoriuje randame sėjėjų sąrašą (kaimas, vardas ir pavardė) ir *lietuvišką sėjėjo priesaikos tekstą*.

Degintinio dirvos ruošimo sėjai būdo aprašymas netiesiogiai liudija, kad Rajeckio dvaruose dar neįvykdyta ar bent nebaigta vykdyti Valakų reforma. Juk mišką kirsti ir jį deginti ruošiant dirvą sėjai gali tarnybos šeimininkas, kuriam, be ariamos žemės ir pievų, priklauso ir nemažas miško plotas. Sukeltiems į gatvinius kaimus ir apdalintiems po valaką suskirstytos į režius skirtinės žemės baudžiauninkams toks žemės ruošimo sėjai būdas darosi nebeįmanomas.

5. Hanušiškių parapijos steigtis

Kol nebuvo pastatyta Hanušiškių bažnyčia ir įsteigta parapija, jos gyventojai veikiausiai gyveno tarp degraduojančio senojo lietuvių tikėjimo ir dar neįsitvirtinusios krikščionybės. Suprantama, bajorai, nepriklausomai nuo to, ar jie priklausė katalikams, ar reformatams, buvo krikščioniškesni. Bet valstiečiai vargu ar galėjo susipažinti su krikščionybės dogmomis, nes bažnyčios buvo toli, o kunigų mažai.

1604 m. Vilniaus kolegijos dvasininkai, lančą įvairias Lietuvos vietas, užrašė dienoraštyje:

„Tie Lietuvos gyventojai, kurių nepasiekia mūsų veikla, taip stokoja kunigų pagalbos, kad ne tik nežino katalikų tikėjimo paslapčių, bet ir apie patį Dievą beveik nieko nenutuokia. (...) Kai kurie žmonės šalia dangaus Dievo turi dar ir namų dievus, kuriems nustatytu metu turi įprotį nešti įvairias aukas. (...) Šie žmonės taip netekę proto, kad tiki dievais esant žalčius, kuriuos laiko namuose ir labai žiūri, kad kas nenuskriaustų“⁵¹.

Senajo tikėjimo apraiškų jėzuitai daugiausia rasdavo šiauriniame Lietuvos pasienyje. Tiesa, Hanušiškiei jų dokumentuose neminimi, bet vargu ar padėtis čia daug kuo skyrėsi nuo kitų Kuršo pasienio vietovių.

Bet ir Šiaurės Rytų Lietuvoje pamažu plėtėsi bažnyčių tinklas. Didžiojo kunigaikščio Aleksandro rūpesčiu Rokiškyje 1500 m. buvo pastatyta bažnyčia ir įsteigta parapija. Po keliolikos metų bažnyčia buvo pastatyta Čedasuose. 1622 m. į Čedasus atvyko didžiojo kunigaikščio Žygimanto Senajo siųstas Vilniaus kaštelionas Mikalojus Gindvilaitis spręsti ginčo dėl žemės ribų prie Vyžuonos upės tarp Anykščių klebono žemės ir Grigaliaus Astiko Čedasų dvaro. Atvykusius į Čedasus Vilniaus kaštelioną ir Anykščių kleboną Vaitiekų pasitiko Astiko vietininkas Kalėda ir Čedasų klebonas. 1591 m. bažnyčia buvo pastatyta Pandėlyje, 1620 ar 1622 m. – Panemunyje. Tiesa, 1618 m. sudarytas Kazliškėlio dvaro inventorius jau mini šio dvaro kaimynystėje Panemunio kunigams priklausiusį Mitrėnų kaimą⁵². 1629 m. bažnyčia buvo pastatyta Obėliuose.

⁵¹ Lebedys J. *Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime*, Vilnius, 1976, p. 205.

⁵² LVIA, SA 14205, l. 342^v.

Reformacijos sąjūdis sutrikdė valstiečių christianizaciją. Šio sąjūdžio tyrinėtoja istorikė Ingė Lukšaitė daro prielaidą, kad reformatai buvo užvaldę Panemunio, Čedasų, Salų bažnyčias⁵³. Valstiečiams pasidarė nebeaišku, kurių kunigų, kritikuojančių vieni kitus, mokymą reikia laikyti tikru.

Artimiausia Hanušiškių dvarui ir jo teritorijoje gyvenusiems žmonėms buvo Čedasų bažnyčia. Bet nėra aišku, ar ši bažnyčia veikė visą laiką, ar su pertraukomis. Rodos, kad XVII a. pabaigoje ji neveikė, nes čedasiškių kūdikiai buvo krikštijami Hanušiškių ir Panemunio bažnyčiose.

Problemiškas klausimas ir dėl Hanušiškių bažnyčios pastatymo laiko. Kunigas Leonardas Tamašauskas, 1940 m. parašęs Onušio parapijos istoriją, teigė, kad pirmąją katalikų bažnyčią Hanušiškiuose 1600 m. pastatė Mlečkienė kartu su Rajeckiu. 1940 m. Onušio klebonas galėjo turėti turtingą parapijos archyvą. Jis analizuoja 1680 m. pradėtą rašyti parapijos metrikų knygą. Iš Aleksandro donacijos dokumento jis žino ir Hanuso Gailiminaičio istoriją. Gali būti, kad klebonas turėjo kokį nors mums dabar nežinomą dokumentą apie bažnyčios statybą ar bent ketinimą ją pastatyti 1600 m. Tačiau kyla ir abejonių, ar nebus supainiojęs jo minimos Mlečkienės su šimtu metų vėliau gyvenusia Eufrozinja Mlečkaite-Rajeckiene, kuri 1699 m. užrašė Hanušiškių klebonijai keletą valstiečių ir skyrė pinigų jai išlaikyti. Vargu ar 1600 m. jai galėjo priklausyti Hanušiškiiai, nes dar buvo gyvas senasis šio dvaro savininkas Jonas Astikas. Be to, ir Mlečkienės XVI ir XVII a. sandūroje šiose apylinkėse negirdėti.

Gali būti, kad tuo metu Hanušiškių dvare buvo pastatyta koplyčia, į kurią dvarininkas ar dvaro administratoriai retkarčiais pasikviesdavo kunigą iš kaimyninės parapijos. Juk koplyčių vietoje vėliau neretai buvo statomos bažnyčios. Apylinkės krikščioniškumo pėdsakų randame 1618 m. sudarytame Kazliškėlio dvaro inventoriuje, kur rašoma apie dvaro žemės paribyje stovinčius medžius su kryžiais. Prie Apaštėlės upelio netoli Ráikėnų kaimo minimi beržas ir ažuolas su kryžiais, o netoli Lakštenės ir Vyžuonos upių – didelis ažuolas su kryžiumi⁵⁴. Vargu ar šie kryžiai medžiuose buvo naudojami dvaro žemių ribai žymėti, nes ir kitur prie ribų minimi ažuolai, tačiau apie kryžius ar kitokius religinius simbolius juose nieko nesakoma. Lenkų istorikas Marcelis Kosmanas, aptardamas senojo lietuvių tikėjimo nykimą, rašė, kad akmenys, medžiai, šaltiniai, kurie senovės lietuvių buvo laikomi šventais, po Lietuvos krikšto buvo pradėti „krikščioninti“, pastatant prie jų kokį nors krikščionybės simbolį⁵⁵. Šia prasme reikšmingas padavimas, kad ant senųjų kapų kalno – aukščiausios miesto vietos, kur buvusi senovės lietuvių šventykla su aukuru, buvo pastatyta pirmoji Hanušiškių bažnyčia. Tokia buvo Lietuvos krikščioninimo praktika: bažnyčios statomos senovės lietuvių šventvietėse. Ryškiausias atvejis – vietos parinkimas Vilniaus katedrai, galbūt parodęs pavyzdį visai Lietuvai.

Prisiminkime, kad Gedeono Rajeckio ekonominiame traktate dvarų administratoriai įpareigojami laikyti baudžiauninkus baimėje ir paklusnybėje. Kartu administratoriams patariama: „Pagal jų (baudžiauninkų – B. D.) bažnytinę priklausomybę su klebonu pasitarti“⁵⁶. Regis, Rajeckis laikėsi požiūrio, jog XVII a. pir-

⁵³ Lukšaitė I. *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažajoje Lietuvoje. XVI a. trečias dešimtmetis*, Vilnius, 1999, p. 582–586.

⁵⁴ LVIA, SA 14205, l. 344, 344^v.

⁵⁵ Kosman M. *Drogi zniku pogaństwa u Baltów, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk*, 1976, s. 241.

⁵⁶ Baranowski B. *Obserwacje ekonomiczne doświadczone, z pierwszej połowy XVII w., Kwartalnik historii kultury materialnej*, s. 46.

mojoje pusėje baudžiauninkai jau priklauso kuriai nors parapijai ir kad dvasininkai jau turi įtakos jų santykiams su dvaru.

Šis neaiškus laikotarpis baigėsi 1674 m., kai Jurgis Zigmantas Rajeckis su žmona Eufrozinja Mlečkaite pastatė Hanušiškių bažnyčią, o po metų parūpino jai varpą⁵⁷. Įdomus faktas, kad katalikų bažnyčios fundatorius buvo aktyvaus reformato Gedeono Rajeckio sūnus. Istorikai nežino, kada jis perėjo į katalikus. Tačiau Hanušiškių bažnyčios pastatymo metais tai jau buvo įvykę.

Bažnyčia, pastatyta ant kalno, kurį dabar supa kapinės, buvo mūrinė. Galimas daiktas, kad iš pradžių ji nebuvo materialiai aprūpinama. Galbūt dėl to neturėjo ir klebono, nes 1680 m. pirmąją metrikų knygą pradėjo rašyti vikaras (*comendarius*) Christoforas (Kristupas) Sekstas Jankevičius. Gali būti, nors iš dokumentų to nematyti, kad pradžioje Hanušiškių bažnyčia veikė Rokiškio bažnyčios filijos teisėmis.

Praejus dvidešimt peneriems metams po bažnyčios pastatymo, Hanušiškių dvaro savininkė Eufrozinja Mlečkaitė-Rajeckienė ėmėsi aprūpinti jos ūkį. 1699 m. ji pristatė barokiškai iškilmingai surašytą savo donaciją Vilniaus vyskupui. Joje rašoma:

„Aš, Eufrozinja Mlečkaitė-Jurgienė-Zigmantienė-Rajeckienė, Vilkmėrgės Maršalienė (...), matydama Dievo garbei reikšmingą dalyką, mano širdžiai Dievo Malone perduotą, kadangi mano Hanušiškių valdoje Vilkmėrgės apskrityje pastatyta bažnyčia pasiliko be klebono (...), savo gera valia ir niekam kitam neįkalbėjus, iš mano nuosavų valdų atskyrusi nuo mano Hanušiškių dvaro tam tikrą žemės dalį, tai yra tokį užusienį, netoli bažnyčios esantį, kuriame iki tol gyveno mano žemionis, vardu Kristupas Broimeris, išsikėlęs iš jo, tą sodybą ir visą žemę, pievas ir miškus, su viskuo, ką jis ten turėjo, taip pat pridėdama iš to paties savo dvaro tris valstiečius, nuo Gaidelių kaimo atskirtus, pusvalakiuose gyvenančius, vardais Motiejus Gaidys, Martynas Gaidys, Matulis Muižnikas, su žmonomis, vaikais, žemėmis, pastatais ir prievolėmis (...) Aš pati, o po manęs ir mano palikuonys, kuriems tas Hanušiškių dvaras bus užrašytas, atiduodame“⁵⁸.

Dvaro savininkė taip pat paskyrė bažnyčiai tris tūkstančius auksinių. Dokumentą savo parašais paliudijo keletas bajorų, o savo parašu ir antspaudu patvirtino Vilniaus vyskupas Konstantinas Kazimieras Bžostovskis. Taip buvo galutinai įtvirtintas Hanušiškių parapijos įsteigimas.

Bet grįžkime prie Christoforo Seksto Jankevičiaus pradėtos 1680 m. rašyti Hanušiškių parapijos krikšto metrikų knygos. Dabar ji saugoma Lietuvos valstybės istorijos archyve⁵⁹. Tai stora, įrišta kietais odos viršeliais knyga, pagal užrašymą turinti apimti 1680–1740 ar 1741 metus. Gali būti, kad vyskupija centralizuotai aprūpino parapijas tokiomis knygomis, nes archyve yra ir daugiau taip įrištų metrikų knygų. Deja, Hanušiškių parapijos metrikų knyga gerokai nukentėjusi: dalis puslapių sulieti ir praktiškai neįskaitomi, dalis išblukę, galbūt buvo rašomi prastu rašalu, dalis surašyta labai sun-

⁵⁷Misius K., Šimkūnas R. *Lietuvos katalikų bažnyčios. Žinynas*, Vilnius, p. 304.

⁵⁸LVIA, f. 694, ap. 1, b. 3367, l. 3–4.

⁵⁹LVIA, f. 1299, ap. 1, b. 12.

kiai skaitomu braižu. Pirmasis knygos lankas buvo išplyšęs ir dabar išiūtas į knygos pabaigą. Kaip buvo priimta XVII ir XVIII šimtmečiais, krikšto įrašai padaryti lotynų kalba. Šioje knygoje galima rasti daug informacijos apie Hanušiškių parapijos kaimus, juose gyvenusius žmones. Kartais ši informacija peržengia Hanušiškių parapijos ribas, nes krikštijami vaikai iš tolesnių vietovių: Kuršo (*de Curlandiae*) ar net Žiemgalos (*de Semigaliae*). Krikšto tėvų taip pat pasitaikydavo iš kitų parapijų.

Be abejo, daugiausia vaikų buvo krikštijama iš artimiausių vietovių: pačių Hanušiškių, Remeikių (kunigas rašė gal net taisyklingiau negu dvaro raštininkai: *de Remeikie*, o ne *Romeikie*, kaip buvo rašoma dvare), Ginotų (*de Ginoce*), Prūsėlių (*de Prusale*), Armonių (*de Arimoni*). Hanušiškių kunigas ilgai svarstė, kaip užrašyti Didsodę. Iš karto rašė *de Magno oppido* (iš didelio miesto, gyvenvietės), vėliau lenkiškai – *de Wielkiej*, pagaliau lietuviškai – *de Dydsodzia*.

Krikštijamų kūdikių pamažu daugėjo. Galbūt jau buvo įveikta demografinė krizė, sukelta XVII šimtmečio viduryje vykusių kovų, bado ir maro. Apie 1700–1705 m. vaikų buvo pakrikštijama daugiau kaip po šimtą. Bet įsisiautėjo Šiaurės karas: į Lietuvą vėl įsiveržė Švedijos kariuomenė, čia šeiminkavo ir Augusto Sakso sąjungininko Rusijos caro Petro I daliniai, vyko kivirčiai tarp Lietuvos didikų. Vėl prasidėjo badas ir maras. Krikštų ėmė karštingai mažėti. 1709 ir 1710 m. knygoje užregistruota tik po dešimtį krikštijamų kūdikių, 1710 ir 1712 m. neužrašyta nė vieno. 1714–1721 m. metinis krikštų skaičius neviršija dešimties. Tik nuo 1722 m. jų ima daugėti.

Kunigas Leonardas Tamašauskas apie šį laikotarpį rašė:

„XVIII amžius buvo nelaimingas – onuškėčiai patyrė daug nelaimių: plėšikavo švedai, rusai, buvo keleri nederliaus metai, šaltos žiemos. Žmonės slapstydavosi miškuose, mirė nuo šalčio, bado, raupų, dizenterijos epidemijų, maro. Tada ir bažnyčios veikla buvo menka. Buvo laikotarpių, kai Onušio bažnyčia neturėjo kunigo. Ją pripuolamai aptarnaudavo Panemunio vienuoliai. 1722 m. kunigas Matas Janavičius čia išbuvo 5 metus. 1730–1732 m. nebuvo nė vieno metrikų įrašo. 1734–1739 m. klebonu buvo Antanas Vištanavičius. Tuo laikotarpiu tebūta 20 krikštų, o 1737 m. neužregistruota nė vieno. 1739–1748 m. – vėl tuščias tarpas. 1740 m. tebuvo trys krikštai, o 1741 m. – 5. Senoji bažnytėlė atrodžiusi vargingai, perlinskusi lyg balnas. 1734 m. Ona ir Konstantinas Chominskiai pastatė naują medinę bažnyčią“⁶⁰.

6. XVIII amžius: Anušiškiečiai – Chominskių valda

XVIII a. dokumentuose greta vietovardžio Hanušiškiečiai vis dažniau ima rodytis vietovardis Anušiškiečiai. Jis buvo pasirodęs jau 1680 m. pradėtos rašyti metrikų knygos pavadinime, kartojasi 1762 m. dvaro inventoriuje ir 1775 m. dūmų surašymo dokumente. Gali būti, kad raštininkams, fiksavusiems šios vietovės pavadinimą, galėjo turėti poveikio ir vietos gyventojų vartojamas vietovardis, nors dokumentų paremti šiam spėjimui nėra.

⁶⁰ Kviklys B. *Lietuvos bažnyčios*, Chicago, t. 4, p. 251.

XVIII a. Hanušiškių dvarą įsigijo Chominskių giminė. Kada ir kaip tai įvyko, tuo tarpu žinių nėra. Bet XVII–XVIII a. Vilniaus vyskupijos dokumentų byloje yra užrašas, kad 1755 m. Hanušiškių bažnyčią parėmė Benediktas ir Zofija Ancutaitė – Chominskiai⁶¹. Kaip minėta, praėjus beveik 20 metų, naują bažnyčią pastatė jau kita Chominskių karta – Ona ir Konstantinas.

Chominskiai, gudiškos kilmės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų giminė, XVIII a. jau buvo sulenkėjusi ir dalyvavo ne tik valstybinėje veikloje, bet ir lenkiškos kultūros baruose. Chominskių tėvoniiniai dvarai buvo tarp Naručio ežero ir Neries upės. Turėjo jie dvarų ir Švenčionių apylinkėse. Chominskių valstybinė veikla daugiausia buvo susijusi su Ašmenos apskritimi, nors vienas iš jų buvo paskutinis Mstislavlio vaivada⁶². Hanušiškius valdęs Benediktas Chominskis vadinamas Hubsco seniūnu, jo sūnus Konstantinas – Ašmenos pulkininku.

Iš 1762 m. Hanušiškių dvaro inventoriaus, kurį surado istorikas E. Meilus, sužinome, kad šio dvaro savininkas Benediktas Chominskis paliko jį, deja, praskolintą, savo vaikams, kurių vyriausias buvo Konstantinas. Savo, mažamečio brolio Juozapo, taip pat seserų vardu jis už septynis tūkstančius muštų talerių trejiems metams užstatė dvarą Inflančių stalininkui ir teismo paseniūniui Jonui Šadurskui. Ta proga buvo surašytas dvaro inventorių, kuris suteikia nemažai informacijos apie šio dvaro kaimus, jų gyventojus ir prievoles XVIII a. viduryje⁶³.

E. Meilus, aprašęs Rokiškio krašto miestelių praeitį, iš 1762 m. inventoriaus paskelbė tik paties Hanušiškių miestelio gyventojų pavardes, kartu suminėdamas ir dvarui priklausiusius kaimus. Taigi Hanušiškių miestelyje gyveno Kasparas Gudelis, kuris buvo pasitraukęs (*przecc poszedł*), o už sodybą mokesčius mokėjo jo name gyvenę svainiai. Kitoje sodyboje gyveno Jonas Šimėnas, baudžiauninkas. Trečioje – taip pat baudžiauninkas Jurgis Mačėnas. Siuvėjienė Mykolienė, gyvenusi ketvirtoje sodyboje, buvo laisva nuo baudžiatvies prievolių, bet vietoje baudžiauninkų mokėtų 12 auksinų mokėjo dvarui 40 auksinų. Penktojoje sodyboje gyveno Jurgis Verbickis, kurio mokesčiai neužrašyti. Šeštojoje sodyboje buvo įsikūręs žydas Šmuila, kuris mokėjo 8 auksinus mokesčių⁶⁴. Taigi teisus buvo kunigas Antanas Šiukšta, po dvidešimties metų aprašęs Hanušiškių bažnyčią, kad

„Hanusiškiai – menkas miestelis su vos keletu gryčių, vienu lauku besiribojantis su Kuršo siena pagal vietinį kelią į Rygą“⁶⁵.

Kaimuose gyvenę žemionys mokėjo dvarui po 25 auksinus ir išdui nuo 6 iki 12 auksinų. Baudžiauninkai mokėjo po 12 auksinų dvarui ir 5–12 auksinų išdui. Tiesa, naujai atsikėlę ir įsikūrę baudžiauninkai mokėjo daugiau – 25–40 auksinų. Į lažą baudžiauninkai ėjo po tris dienas per savaitę (vyras ir moteris). Per šienapjūtę ir derliaus nuėmimą buvo skelbiama 12 talkų dienų, vadinamų *gvoltais*. Per juos iš kiekvienos sodybos į darbus turėjo eiti visi suaugę žmonės, namuose palikę tik vieną ugniai ir vaikams prižiūrėti. Baudžiauninkai ir atsikėlėliai du kartus per metus turėjo vežti į Rygą dvaro ga-

⁶¹ LVIA, f. 694, ap. 1, b. 3367, l. 8.

⁶² *Lietuviškoji enciklopedija*, Kaunas, 1937, t. 5, p. 409–419.

⁶³ LVIA, SA 5140, l. 198–202^v, 203–205^v.

⁶⁴ Meilus E. Rokiškio krašto miesteliai XV–XVIII a., *Rokiškis: miestas, kraštas, žmonės*, Vilnius, 1999, p. 178.

⁶⁵ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 325, l. 1.

minius arba už neatliktą kelionę sumokėti dvarui po vieną muštą talerį. Inventoriuje surašyti Hanušiškių dvarui priklausę kaimai, kuriuose gyveno baudžiauninkai, žemionys ir jau pradėję šiame krašte kurtis sentikiai, kurie nuomojosi sodybas laisvųjų valstiečių teisėmis.

Naujāsodėje (*wieś Nowa*) buvo keturios sodybos: Juozapo Keliuočio (*Kielatys*), Jono Keliuočio, Motiejaus Griškėno ir Mykolo Bulvos. Pastaroji pavardė sutinkama ir vėlesniuose dokumentuose. Gali būti, kad ji transformavosi į pavardę Bulavas, kuri sutinkama šiose apylinkėse ir XX a.

Penkiose **Prūsėlių** kaimo sodybose gyveno žemionys: Petras Čerehovičius, Simonas Rusačekas, Jonas Griškėnas (*Hriškianis*), Jonas Čerehovičius ir Motiejus Filionis. Jie mokėjo dvarui po 25 auksinus nuomos ir 6–12 auksinų izdo mokesčių. Taigi tuometinius Prūsėlius galima vadinti bajorkaimiu.

Ivaniškių užusienyje buvo viena sodyba, kurioje gyveno Jonas Bulva.

Jutkių kaime buvo keturios baudžiauninkų sodybos: Motiejaus Gaidžio, Jono Murelio, Kazimiero Kazamiačkos ir Grigo Popovo. Gali būti, kad valstiečiai, čia pavadinti Mureliais, vėliau vadinosi Muraliais, o Kazamiačkos – Kažemėkais. Be minėtų baudžiauninkų, Jutkiuose gyveno šlėkta, kurio pavardė neužrašyta.

Kiėmiškių kaime buvo taip pat keturių baudžiauninkų ir vieno šlėktos (pavardė neužrašyta) sodybos. Čia gyveno Juozas Liuga, neseniai atsikėlęs Antanas Talius, Jurgis Kastėnas ir Kristupas Baronas (*Baran*).

Posadnikų užusienyje gyveno naujakurys Stanislovas Kastėnas.

Ažubalių kaime buvo baudžiauninkų Savkos Beresnevičiaus ir Jurgio Medžiūno (ar Medziano) sodybos. Chviodoras Lapašinskas, matyt, buvo naujakūrys, nes mokėjo dvarui 40 auksinų. Be to, Ažubaliuose gyveno šlėkta, kurio pavardė neužrašyta.

Gausėnis sodybų buvo **Mainėivų** (rašoma *Maneywoy*) kaimas. Jame buvo penki kiemai: Martyno Naujiko (*Nowik*), atsikėlėlio Chviodoro Bykovo, Povilo Maneivos (šią pavardę aptikome 1609 m. Panemunio dvaro inventoriuje), Jono Murnikėlio (*Murniczek*), Jono Kastėno ir Juozapo Bulvos.

Gaidžių kaime, kuris minimas 1699 m. Eufrozinių Rajeckienės donacijoje, 1762 m. gyveno Andrius Gaidys, Jurgis Gudelis ir Kotryna Ažukova (veikiausiai Ažukukienė; Ažukukis – žmogus, gyvenęs už Kùkio upelio).

Inventoriuje užrašyta trumpu sakiniu, kad dvaro sodybą sudaro visokie pastatai, kurie *ad antiquo in fundo* yra šiame dvare. Frazė *ad antiquo* – nuo senų laikų – rodytų, kad dvaro pastatai nebenaui.

1775 m. vyko dūmų surašymas. Palyginti su 1762 m. užfiksuotomis valstiečių ir bajorų sodybomis, Ašmenos pulkininko Chominskio (jis jau buvo gavęs karines pareigas) Anušiškių (vietovardis vėl užrašytas be *H*) dvare sodybų šiek tiek pagausėjo. Miestelyje tebebuvo penkios. Gerokai pasikeitė Prūsėlių kaimo gyventojai. Vietoje penkių bajorų kiemų 1762 m. po 13 metų čia buvo septynios valstiečių ir viena bajoro Suchodolskio sodyba. Naujasodėje atsirado penkta valstiečio sodyba. Jutkiuose užrašyti penki valstiečių kiemai. Anksčiau čia gyvenęs bajoras, matyt, išsikėlė. Kiėmiškiuose išsilaikė penkios sodybos, bet kaime nebegyveno bajoras. Ažubalių kaimas pagausėjo dviem sodybomis. Mainėivose greta buvusių šešių valstiečių sodybų atsirado septinta – bajoro Baranovskio. Gaidžiuose 1775 m. buvo du valstiečių dūmai ir vienas bajoro Rydvanskio. Ivaniškiuose kaip buvo, taip ir liko vienas kiemas.

Kartu Chominskio dvare atsirado anksčiau neminėtų gyvenviečių, galimas daiktas, nusipirktų iš kitų dvarininkų. Tai **Naujūkių** (*Nowiki*) užsienis su trimis valstiečių dūmais (gali būti, kad tai atskirta nuo Maineivų ir papildyta naujais žmonėmis gyvenvietė), **Mandegiškių** užsienis su dviem valstiečių sodybomis, **Gaidžgalės** (*Gaidgaly*) užsienis su trimis valstiečių kiemais. **Zamostės** (*Zamoyscie*) palivarkas turėjo vieną valstiečių kiemą. Pasirodė anksčiau inventoriuje neminėtas **Remeikių** kaimas su šešiais ir **Ginotų** kaimas su penkiems valstiečių dūmais. Rodos, šiuos kaimus Chominskis nusipirko iš Koscialkovskio. Tai buvo kaimai, kaip Kazliškėlio dvaro nuosavybė įsiterpę į Hanušiškių valdas XVII a. pradžioje. Iš viso 1775 m. Chominskiams priklausė 63 valstiečių ir trys bajorų sodybos⁶⁶.

1791 m. rugsėjo mėnesį Hanušiškių dvare buvo sudarytas naujas valdos inventorių, dabar laikomas Lietuvos mokslų akademijos Centrinės bibliotekos rankraštyne⁶⁷. Tai įdomus dokumentas, surašytas Abiejų Tautų Respublikos žlugimo išvakarėse, atspindintis ir baudžiamosios sistemos krizės bruožus, ir dvarininkų pastangas ieškoti išieities iš jos, labiau spaudžiant valstiečius, bet kartu skatinant juos geriau tvarkyti savo ūkius, raginant dvaro administraciją įsiklausyti į baudžiauninkų norus ir pageidavimus.

Inventoriuje dalykiškai aprašytas paties dvaro ūkis: jo gyvenamasis namas, ūkiniai pastatai, sodas, karčemos, malūnas. Surašyti išaugusio Hanušiškių miestelio gyventojai, jų šeimų nariai, nurodant kiekvieno jų amžių, taip pat kaimų gyventojai, jų mokesčių dvarui ir išdui dydis. Atskiruose inventoriaus skyriuose smulkiai aprašytos dvaro ekonomo pareigos, kurių visuma atskleidžia platesnį dvaro ir kaimo santykių kontekstą ne tik ūkinės veiklos, bet ir dvasinėje plotmėje. Retas dvarų dokumentuose atvejis: inventoriuje surašytos tijųno, dešimtininkų, miško sargų ir sėjųjų priesaikos lietuvių kalba (priedas Nr. 2). Šių priesaikų įtraukimas į inventorių rodo, jog Gedeono Rajeckio traktate prabėgomis paminėtas noras, kad dvaro laukuose dirbtų prisiekę sėjėjai, per pusantro šimto metų išsiplėtojo, apėmė daugiau baudžiauninkų kategorijų ir priesaika, bent Hanušiškių dvare, buvo įtvirtinta teisiškai.

Inventorius pradedamas dvaro sodybos aprašymu. Važiuojant nuo Hanušiškių miestelio į ją patenkama pro vartus su dviem stulpais. Gyvenamasis namas pastatytas iš tašytų rąstų, dengtas šiaudais, turi virš stogo iškylantį dūmtraukį. Į namą einama per priemenę. Dešinėje pusėje – ekonomo patalpa su dviem stiklo langais, kairėje – kambarys su vienu stiklo langu ir slaptu kambarėliu. Guoliai – prie sienų, yra krosnis ir kepykla. Pagal gyvenamojo namo aprašymą susidaro išpūdis, kad vargu ar jame gyvendavo dvaro savininkai, nebent retkarčiais atvykdavo. Netoli nuo namo stovėjusiame šiaudais dengtame pastate pieno produktams laikyti asla buvo be grindų, stovėjo ūkiška krosnis ir stalai iš storų lentų.

Dešinėje pusėje nuo įvažiavimo – gyvulių kiemas, kuriame keturi dideli ir septyni maži tvartai, arklidė porai arklių, dvi daržinės, o už kiemo – dar viena daržinė. Du klojimai iš apvalių rąstų buvo dengti šiaudais. Krosnys (javams džiovinti?) sumūrytos iš plytų, sienos aplipdytos molio. Klėtyje grindys iš pjautų lentų, aruodai – iš tašytų rąstų, kairėje pusėje padaryti ir viršutiniai aruodai. Alaus darykla su šiaudiniu stogu, krosnis iš plytų, stalai iš storų lentų.

Sodas aptvertas aštriais kuolais, su stalių darbo vartais. Sode auga obelų – (neužrašyta, palikta tuščia vieta),

⁶⁶LVIA, Senieji aktai, 18584, l. 154.

⁶⁷MABR, f. 256-2845.

riešutmedžių – 2, vengrinių slyvų – 1, paprastųjų slyvų – (tuščia vieta), paprastųjų vyšnių – (tuščia vieta), braškių – dvi ežios. Sodas nuo pastatų atitvertas liepų alėja, kurioje 69 liepos ir 1 klevas.

Už tiltelio – degtinės varykla. Ji turi dvigubas duris, penkias krosnis su katalais. Kitame varyklos gale – ažuolinė statinė degtinei ir priestatas grūdams. Prie varyklos – šulinys ir duobė brogai. Patalpos salyklui – prie kūdros, pastatas dengtas šiaudais, stalai – iš storų tašytų lentų.

Klojimai suvežtam derliui – už dvaro pastatų: vienas – Kuršo pusėje, kitas – prie kelio iš miestelio į Kuršą. Skriveliškių klojimas senas, iš apvalių rąstų, dengtas šiaudais.

Kofenhauzas (užbraukta ir kažkas neaiškiai parašyta, galbūt, jog tai valstybės išdui priklausantis pastatas) – Hanušiškių miestelyje, važiuojant nuo dvaro – dešinėje gatvės pusėje. Jis dengtas šiaudais, su dvigubomis durimis. Kiemas turi po dvejus įvažiavimo ir išvažiavimo vartus. Pastate – virtuvė ir kelios patalpos su stikliniais langais, dvi krosnys iš paprastų koklių, prie langų – suolai. Rūsysis sumūrytas iš akmenų.

Karčema – miestelyje, važiuojant nuo dvaro, kairėje pusėje, sena, šiaudais dengta. Langai – iš įvairaus stiklo, krosnis plytų, prie sienų – dideli suolai, du dideli stalai. Šinkoriaus patalpa – taip pat su krosnimi. Prie Rygos kelio – Breimeriškių karčema, prie Kuršo kelio – Karklinės karčema. Naujos karčemos būta prie kelio iš Hanušiškių į Pājuodupį: pastatas iš tašytų rąstų, šiaudais dengtas. Posadnikuose ir Mainėivose taip pat stovi karčemos. Taigi neskaičiuojant *kofenhauzo*, kuris veikiausiai priklausė valstybės išdui, Hanušiškių dvaras turėjo septynias karčemas.

Miestelyje stovėjo keturi (dvaro?) pastatai iš tašytų rąstų, šiaudais dengti, su langais. Taip pat buvo naujas (dvaro?) šulinys su svirtimi. Prie Vyžuonos upės Mainėivose dvaras turėjo malūną, suręstą iš tašytų rąstų (galbūt dviejų aukštų). Jis turėjo dvi akmenines girnas ir įrengimą grūdams kelti.

1791 m. Hanušiškių dvaro inventoriuje duota instrukcija dvaro ekonomui. Pirmąją jo prievole nurodytas rūpinimasis pavaldinių religiniu gyvenimu. Ekonomas turėjo prižiūrėti, kad visi dvaro žmonės, taip pat naktinę sargybą dvare einantys valstiečiai, vakarais ir rytais kalbėtų poterius. Ekonomas buvo įpareigotas reikalauti, kad sekmadeniais iš kiekvieno kiemo ateitų į bažnyčią mažiausiai po vieną žmogų. Nesilaikantiems šio reikalavimo jis turėjo skirti po papildomą dieną lažo darbų. Burtininkavimas, pasninkų nesilaikymas turėjo būti baudžiamas rykštėmis.

Ekonomui ir visiems dvaro pavaldiniams buvo keliami griežti reikalavimai dėl priešgaisrinės apsaugos. Visur prie pastatų turėjo būti kubilai su vandeniu. Kepyklose, virtuvėse, varykloje kas savaitę reikėjo valyti suodžius, gyvenamuosiuose namuose dažnai valyti dūmtraukius, nakčiai virtuvėse gesinti ugnį. Dvaras reikalavo nevaikščioti į tvartus ir klėtis su degančiomis balanomis, atsargiai vaikščioti su žibintais, draudė naktimis apdoroti linus prie ugnies. Ekonomas turėjo prižiūrėti, kad valstiečiai namuose iki rudens sutvarkytų krosnis, taip pat artėjant pavasariui ir rudenį sutvarkytų pastatus, kad niekur netekėtų vanduo.

Dvaras įpareigojo ekonomą kaimuose paskirti dešimtininkus tvarkai palaikyti ir prižiūrėti, kaip baudžiauninkai vykdo prievoles dvarui. Dešimtininkai privalėjo prižiūrėti, kad baudžiauninkai nesilankytų „svetimose“ karčemose, kad nepriimtų į

namus žydų, vežiojančių degtinę. Iš ekonomo reikalauta dar griežčiau: jis turėjo prižiūrėti, kad žydai, ne tik svetimi, bet ir savi, nevažinėtų po valdą. Jis privalėjo drausti valstiečiams daryti naminę degtinę ir alų, žiūrėti, kad jie nepardavinėtų svetimiams pirkliais medaus, apynių, vaško, lajaus, o neštų į dvarą parduoti pagal ten siūlomą kainą. Maža to, ekonomas turėjo prižiūrėti, kad baudžiauninkai neparduotų į šalį savo pagrindinės prekės – linų, kad jie būtų parduodami tik dvarui, o iš žmonių, atvažiuojančių iš svetur linų supirkti, būtų atimami arkliai ir vežimai. Įvedė dvaro teritorijoje prekybos monopolį, Chominskiai varžė baudžiauninkų ūkinę iniciatyvą, trukdė jiems parduoti savo gaminius kitiems supirkėjams galbūt už didesnę kainą. Net draudimas varyti naminę degtinę, daryti namuose alų ar lankytis kitų dvarų karčemose reiškė ne susirūpinimą pavaldinių blaivybe, o suinteresuotumą neturėti konkurentų dvaro varyklai ir alaus daryklai.

Ekonomui buvo įsakyta miškuose ypač saugoti pušis, kurios, kaip žinome, turėjo didelę paklausą Rygos eksporto rinkoje (stiebai burlaiviams!). Namams statyti jis galėjo leisti naudoti tik egles, o malkoms – išvirtusius medžius. Jis turėjo skatinti baudžiauninkus tausoti jų rėžiuose augančius pušynėlius, taip pat raginti daržuose auginti apynius. Ekonomas privalėjo kasmet tris kartus apvažiuoti kaimus ir tikrinti, ar valstiečiai laiku įdirba skirtinę žemę ir pasėja javus.

Inventoriuje nustatytos baudžiauninkų pareigos dvarui. Kiekvienas sodybos šeimininkas privalėjo siųsti į lažą trims dienoms per savaitę po vieną vyrą ir vieną moterį. Kiekvienas kiemas kas savaitę turėjo eiti į sargybą su arkliu, vežimu ir kirviu, taip pat savo maistu ir pašaru arkliui. Buvo nustatyta ir panaktinė tarnyba pagal eilę: kūrenti dvaro pastatų krosnis, parūpinti joms malkų, prinešti vandens ir viską rūpestingai prižiūrėti. Kaip ir prieš trisdešimt metų, visi dvaro pavaldiniai turėjo atlikti dvylika dienų talkų (*gvoltų*). Be to, buvo prievolių, vadinamų *šarvarkais*: nustatytomis dienomis iš kiemo po žmogų taisyti kelių ir tiltų, pilti pylimų, gelbėti malūnų.

Dvaro eiguliai privalėjo žiūrėti, kad žmonės iš kitų dvarų neižengtų į girią net lankydami kaimynus, kad neišvežtų medžių balanoms, kad dvaro valstiečiai nekirstų medžių statyboms be girininko leidimo. Eiguliams įsakyta ypač saugoti liepas, ąžuolus ir skirpstus, neleisti medžioti paukščių, kurtinių, lapių, lūšių, lokių, briedžių, o svetimus medžiotojus, net ir kiškius medžiojančius, tuoj pat atvesti į dvarą. Eiguliui už aplaidumą buvo nustatyta šimto rykščių bausmė.

Praėjus trims dešimtmečiams po pirmojo inventoriaus sudarymo ir miestelyje, ir kaimuose gerokai pasikeitė gyventojai. Kai kuriuose kaimuose jų padaugėjo. Atsirado naujų gyvenviečių.

Hanušiškių miestelyje gyveno baudžiauninkas Jurgis Šimakas (taip užrašyta), dykyne naudojosi Jokūbas Kainiavskis, gyveno baudžiauninkas Mačėnas (jo brolis Motiejus buvo pabėgęs), atsikėlėlis Juozapas Žukauskas, kurio sūnūs Kazimieras ir Jonas buvo pabėgę, atsikėlėlis Jokūbas Bakanas, vokietis stalius Jonas Cinkas, mokytojas Mendelis, kantorius Reznikas (kita ranka užrašyta – Judelevičius), rabino padėjėjas Zelikas, kromininkas Hiršas, batsiuovys Elijas, bravorininkas Izraelis ir Hanušiškių šinkorius, kurio vardas neužrašytas. Kaip matome, per tris dešimtis metų Hanušiškiuose susikūrė žydų bendruomenė. Matyt, jie turėjo ir maldos namus, ir mokyklą: bendruomenėje gyveno rabino padėjėjas ir mokytojas. Bet tarp baudžiauninkų jau imami žymėti ir pabėgėliai.

Naujasodėje gyveno baudžiauninkai Motiejus Talius, Jonas Bulva, Jokūbas Keliuotis, Petras Keliuotis, neseniai atsikėlęs Juozapas Gaidys ir Jurgis Žebrauskas.

Breimeliškių užusienyje gyveno Jonas Breimelis, **Posadnikų** užusienyje – latvis Jurgis Ezechia (?).

Skriveliškiuose apsigyveno atsikėlėlis Andrius Griškėnas, o po Jokūbo Skrivelio mirties į jo sodybą įsikėlė Juozapas Kanapa.

Gaidžių kaimo valstiečiai – visi baudžiauninkai, bet jų jau daugiau: grytelninkas Jokūbas Ažukukis, Jurgis Gudelis, Jonas Kanapa, Juozapas Gaidys, Jurgis Nita.

Kukių užusienyje gyveno Ivanas Ignatavičius.

Jutkių kaimo gyventojai: baudžiauninkai Juozapas Miuleris, Juozapas Kaže-miaka, Jokūbas Baltušis, atsikėlėlis Jonas Nagelė ir bajorė Kontrimienė.

Kiemiškių kaimo gyventojai per tris dešimtmečius mažai pasikeitė. Čia gyveno Kristupas Baronas, Jurgis Kastėnas, Jurgis Liuga, o atsikėlė Kazimieras Lopašinskas ir Laurynas Gaidys.

Patilčių užusienyje (*Zascianek nad mostem*) pagal sutartį apsigyveno maskolis Povilas.

Į **Generališkio** užusienį atsikėlė Laurynas Talius ir maskoliai Kuzma, Fadiejus, Bohdanas ir Kveinekas (pastarieji trys užbraukti).

Prūseliuose (*Prūselte Większe*) gyveno maskolis Ignotas – pagal sutartį, atsikėlėliai Mykolas Gudelis, Jonas Šimėnas, Motiejus Mikita ir grytelninkas Juozapas Mikita. Prieš trisdešimt metų bajorų gyventame kaime nebeliko nė vieno bajoro.

Į **Prūseliukus** (*Prūselte Mneysze*) atsikėlė Mikas Latvis ir Kazimieras Mikita. Išsikėlus bajorui Andriuškevičiui, liko dykvietė.

Naujikių kaime gyveno atsikėlėliai Kristupas Kairiūkštis, Jokūbas Pranckus, Stanislovas Baltušis. Chvidoras Mikita įsikūrė pagal sutartį, dar gyveno grytelninkas maskolis Aleksiejus.

Vozboniškių užusienyje gyveno grytelninkas Ivanas Ivanovičius Tuzovas.

Mainėivose gyveno baudžiauninkai Jurgis Kastėnas, kitaip Kamarauskas, Jonas Bulavas, Jonas Murnikas (iš jo sodybos du vyrai buvo pabėgę), Kazimieras Bulavas, našlė Agota Stankevičienė ir pagal sutartį – maskolis Anacha Fokimas ir atsikėlėlis Motiejus Balčiūnas.

Ivaniškių užusienyje gyveno baudžiauninkas Petras Bulva, atsikėlėlis latvis Petras Bankovskis ir atsikėlėlis valstietis Andrius Mikšys.

Mandegiškių užusienyje gyveno atsikėlėliai: latvis Martynas Porsimas, latvis Kristupas Kaiševskis, Jurgis Matulevičius (užbraukta, užrašyta Indrikis), laisvasis valstietis latvis Jurgis Bračkauskas, grytelninkas Antanas Brenčius ir Jonas Damb-rauskas.

Ažūbalių kaime (*Wieś Żubalce*) gyveno atsikėlėliai Pranciškus Šaškovskis, Adomas Jasikevičius, Jurgis Sarbinas (išbrauktas), atsikėlėlis grytelninkas Antanas Lopašinskas, baudžiauninkai Adomas Medziūnas ir Jonas Šavka, kitaip Beresnevičius.

Sąrašo gale užrašytas, bet užbrauktas **Gaidžių** kaimas, kitaip **Karklynė**, su gyventoju Šaveikiu.

Inventoriaus gale nurodyti atlyginimai dvariškiams: tijūnui kasmet mokama po 27 auksinus, piemeniui – 12 auksinų, dviem mergoms palivarke – po 10 auksinų.

Ekonomui skiriama metams 40 muštų talerių, jam leidžiama laikyti du arklius, tarną ir pavaduotoją, o arkliams šerti skiriama 20 pūrų avižų. Inventorių savo parašu patvirtino Konstantinas Chominskis.

7. Hanušiškių klebonas Antanas Vainauskas rašo parapijos geografiją

1784 m. Vilniaus vyskupas Ignotas Kazimieras Masalskis pavedė visų vyskupystės parapijų klebonams aprašyti parapijas pagal jo nurodytą schemą. Šiame aprašyme pagal abėcėlę turėjo būti surašyti visi parapijos kaimai, užusieniai ir kitos gyvenamos vietos, nurodant, kokiam dvarininkui jos priklauso, kurioje pusėje yra žvelgiant nuo bažnyčios, koks atstumas skiria kaimą ar užusienį nuo bažnyčios. Klebonai turėjo aprašyti parapijos teritorijoje esančius vandenius, miškus, malūnus, per parapiją einančius kelius.

Toks vyskupo dėmesys parapijų ekonominei geografijai galbūt nebuvo atsitiktinis. Abiejų Tautų Respublikos valdantieji sluoksniai siekė skatinti krašto ekonomikos gaivinimą po skaudžių XVIII šimtmečio karų padarinių. Be to, vyskupas Masalskis vadovavo Edukacinei komisijai – pirmajai Europoje pasaulietinei švietimo ministerijai, kuri siekė kelti krašto žmonių išsilavinimo lygį, siedama jį su naujomis mokslo žiniomis ir šalių ekonominės raidos poreikiais. Vyskupo Masalskio biografas rašo, kad pradėjęs vyskupauti, jis ėmė lankyti parapijas, vizituoti vienuolynų išlaikomas kolegijas. Be to, paskyrė du specialius vizitatorius, kurie turėjo lankyti parapijas, aprašyti jų religinę, ekonominę ir etnografinę padėtį, surinkti tikslių žinių apie bažnyčias, koplyčias, mokyklas, prieglaudą⁶⁸. Matyt, pavedimas klebonams aprašyti parapijas buvo sudėtinė šios Vilniaus vyskupo programos dalis.

Klebonai įvykdė bažnyčios hierarcho pavedimą. Jų aprašymai susegti į bylas, laikomi Lietuvos valstybės istorijos archyve. Kupiškio dekanato, kuriam XVIII a. antrojoje pusėje priklausė ir Hanušiškių parapija, aprašymo nuorašas saugomas Senujų aktų fondo byloje⁶⁹. Čia rašoma, kad dokumentą savo parašu patvirtino Hanušiškių klebonas Antanas Vainauskas. XVIII a. pabaigoje buvo rašoma, kad A. Vainauskas kilęs iš Upytės apskrities, moka lietuvių ir latvių kalbas.

Užrašęs, kad Hanušiškių parapijos bažnyčia yra Vilkmėrgės apskrities Kupiškio dekanate, prie pat Kuršo sienos, klebonas nurodo, kad šiai parapijai priklausantys kaimai ir vietos taip pat yra Vilkmėrgės apskrityje. Toliau kaimai vardijami pagal abėcėlę. Trumpindami aprašymą, mes praleisime nuorodas, į kurias pusę nuo bažnyčios yra ta ar kita vietovė ir per kokį atstumą ji nutolusi, palikdami tik patį kaimo pavadinimą ir dvarininko, kuriam jis priklausė, pavardę: Alėknos (Ignoto Tyzenhauzo, seimo seniūnaičio); Baršiai (to paties pono); Brýzgiai (Vilkmėrgės rotmistro Kupscio); Breimeliškis, užusienis (Ašmenos pulkininko Chominskio); Čeičiai (Tyzenhauzo); Didsodė (to paties); Gaidžgala (Chominskio); Ginōtai (to paties); Gaidžgališkiai (to paties); Ginotai (Vilkmėrgės maršalkos Koscialkovskio); Hanušiškiei, kaimas, kuriame yra bažnyčia (priklauso Chominskiui); Hanušiškiei, dvaras (to paties pono); Jutkiai (to paties); Ivaniškis (to paties); Kiėmiškiai (to paties); Kukiai (to paties); Karklinė (užrašyta Karlinė), karčema (to paties);

⁶⁸Petkus V. *Vilniaus vyskupai Lietuvos istorijoje*, Vilnius, 2002, p. 980.

⁶⁹LVIA, Senieji aktai 19253.

Kraštaĩ (Kupscio); Krankaliai, užusienis (Tyzenhauzo); Leoniškiai, užusienis (Kupscio); Leoniškiai, užusienis (Tyzenhauzo); Mainėivos (Chominskio); Mandagiškiai (to paties); Naujāsodė (*Nowa-wieś*, to paties); Naujĩkai (*Nowiki*, to paties); Aknysta (*Oknista*, Tyzenhauzo dvaras, kuris, kaip rodo kai kurie dokumentai, priklauso Kuršui); Prūsėliai (*Pruselle Wielkie*, Chominskio); Posadnikai (to paties); Pasusėjė (Tyzenhauzo); Raupiaĩ (to paties); Riukos (*Rukie*, to paties); Ráišiai (to paties); Rùdžiai, karčema (to paties); Romeikiai (Chominskio); Skardupiai, karčema (Tyzenhauzo); Šlapėkiaĩ, užusienis (Tyzenhauzo); Sidābrinė (*Sudabrynia*), užusienis (Kupscio); Valiūniškis (to paties); Vištagerkliai, karčema (Tyzenhauzo); Vodzbuniškis, užusienis (Chaminskio); Aukštādvarys (*Wysoki Dwor*, Tyzenhauzo); Vyžuonėlės, palivarkas (*Wiżunki*, Chominskio); Vengeriškiai (Sabinskio ir Minsterio); Zamostė (*Zamość*), palivarkas (Chominskio); Ažūbaliai (*Żubota*, to paties).

Aprašydamas vandenį, kunigas Vainauskas nurodė, kad Hanušiškių dvare yra trys užaugusios ir trys neužaugusios kūdros, keturios neužaugusios kūdros yra Kraštų dvare ir viena Aukštādvaryje. Jis paminėjo ir pelkę, neturinčią pavadinimo, kuri tęsiasi nuo Hanušiškių iki pat Kuršo sienos, taip pat Eidžiūnų (Eidziūnų) pelkę, kuri prasideda ties Breimeliškių užusieniu ir eina iki Gaidžgalės kaimo. Aprašyti trys tvenkiniai: Tyzenhauzo tvenkinys ant mažo Vyžuonos upelio, prasidedančio iš Vyžuonos ežero, Chominskio tvenkinys prie Vyžuonų (gal Vyžuonėlių) palivarko, prasišedantis nuo pelkės, Chominskio Mainėivų tvenkinys, taip pat menkas ir mažas.

Kunigas Vainauskas pastebi, kad miškų parapijoje yra mažiau negu atvirų laukų. Didžiausia yra Tyzenhauzo giria (*puszcza*), prasidedanti nuo Aukštādvario ir einanti iki Kuršo sienos (galbūt tai liekanos tos pačios girios, kuri aprašyta Aleksandro donacijoje Grigaliui Astikui). Joje auga tinkami statybai medžiai, taip pat alksniai, ažuolai, liepos, nors daugelyje vietų yra ir krūmynų, po keletą margų dydžio. Chominskio miške, kuris vadinamas Mainėivų mišku, be eglių, statybai tinkamų medžių nėra, daugiausia auga alksniai ir beržai, ažuolynai menki, daugelyje vietų – keletu margų dydžio krūmynai. To paties pono Prūsėlių miškai turi tinkamų statyboms pušynų, bet jo šiaurinėje pusėje nemaža ir krūmynų. Miškas prie to paties pono Zamostės (*Zamościa*) palivarko, be eglių, neturi tinkamų statybai medžių. Drebulynai, beržynai ir ažuolynai jame kuklūs.

Įdomi vieta Hanušiškių parapijos geografijoje – per ją einančių kelių aprašymas. Rodos, kad klebonas sėsdavo į vežėčias ar važį ir fiksuodavo visas kelio atkarpas, pakelės peizažą, kelio būklę, pakelės kaimus, užusienius, karčemas. Aprašyti septyni keliai: iš Hanušiškių į Kuršą vasarinis Rygos vieškelis, žiemos kelias į Kuršą dešiniau Rygos vieškeliu, kelias į Rokiškį, kelias iš Hanušiškių į Vengerinės dvarą, kelias į Čedasus ir kelias į Panemunį pro Mainėivas. Taupumo sumetimais perkelsime į šį tekstą vieną aprašymą, kuris yra ilgiausias ir galbūt įdomiausias. Tai kelio į Rokiškį, vėliau nuo Pajuodupio sukančio į Aknystą, aprašymas.

Taigi pagal Antano Vainausko kelių sąrašą ketvirtasis kelias į Rokiškį, prasidėjęs Hanušiškiuose, eina į pačius pietus atviru lauku, po to kelis šimtus žingsnių per alksnių krūmyną ir beržyną, toliau vėl atviru lauku, kur dešinėje kelio pusėje yra Naujasodė. Pavažiavus dar kelis šimtus žingsnių atviru lauku, kelias į Kiėmiškius iki Bryzgių karčemos yra kalvotas ir akmenuotas. Pavažiavus mažą tiltelį kairėje matyti Sidābrinės užusienis. Pavažiavus atviru lauku ir vėl alksniais, karklais ir

beržais apaugusia pakele, yra brasta, nuo kurios iki Kiemiškių yra ketvirtis mylios. Per atvirą lauką kelias eina pro patį Bryzgių kaimą, nuo kurio dešinėje ant kalno yra pono Kupscio dvaras, vadinamas Kraštais. Toliau ketvirtį mažosios mylios atviru lauku eina lygus kelias per Vyžuonos upę į Didsodės kaimą, o iš ten atviru lauku per mažą tiltelį bei alksnių ir beržų sąžalynus, pro Jutkių užusienį, vėl per tiltelį – į to paties pavadinimo kaimą. Iš ten akmenuotas kelias leidžiasi pakalnėn, kur yra mažas, kartais išdžiūvantis upelis, vėl kylama atviru lauku į kalną ir pasiekiamas Zamostės (*Zamoscey*) karčema. Zamostės palivarkas – ant kalno. Pravažius karčema ir tiltą per Jūdupės upę, pylimu keliaujama iki Tyzenhauzo Pajuodupio karčemos, kur yra (užrašas neaiškus) Jo Karališkos Malonybės muitinės postas. Toliau, pravažius tiltelį ir atvirą lauką, matyti Tyzenhauzo Aukštadvaris, iš kur atviru lauku, kalnuotu ir akmenuotu keliu ketvirtį mylios važiuojama į Sodeliūs. Į kairę atsuka kelias į Obelius ir Kuršo Subatę, o į pietus lygus, bet balotas kelias eina iki Sodėlių kaimo lauko, kur baigiasi Hanušiškių ir prasideda Rokiškio parapija.

Tuo pačiu Rokiškio keliu atvažius iki Pajuodupio karčemos, kur yra Jo Malonybės Karaliaus muitinė, į kairę suka vasaros kelias į Aknystą, kuriuo atviru lauku važiuojama pro Ráišių kaimą, nuo jo atviru lauku geru keliu per pušų girią, kuriai pasibaigus dešinėje yra du kaimai: Aleknos ir Čeičiai. Pavažius dar pusę mylios atviru lauku ir krūmynais, kairėje stovi Vištagerklio karčema. Važiuojant nuo karčemos atviru lauku per bjaurų tiltelį pelkėje, kurią vos įmanoma pervaziuoti, yra Raupių užusienis, už kurio važiuojant šlapiu ir balotu keliu, vėl pervaziavus tiltą, pasiekiamas Baršių kaimas. Nuo čia atviru lauku ir per girią važiuojama iki Aknystos dvaro, o nuo jo atviru lauku iki Rūdžių karčemos, kur baigiasi Hanušiškių parapija ir prasideda Kuršo siena.

Prie šio kelio aprašymo klebonas pridėjo ir pasakojimą apie žiemos kelią iš Hanušiškių į Aknystą. Jis eina pro Pasodnikų užusienį ir Karklinės karčema iki Krankalių užusienio. Nuo čia kelias pasuka į Pasusėjės kaimą ir Susėjės pakrante atviru lauku eina iki Jono karčemos, nuo kurios pasiekiamas Aknystos dvaras.

Kelių aprašymas rodo, kad XVIII a. pabaigoje jie buvo išvedžioti kitaip negu dabar. Važiuojant iš Hanušiškių į Rokiškį, nuo Bryzgių kaimo tekdamo sukti į Didsodę, o iš ten vėl keltis į šiaurinę Vyžuonos pakrantę ir pro Jutkiūs važiuoti į Pajuodupį, kur pagal kitus mums žinomus šaltinius Vyžuonos pakrantėje buvo muitinės postas. Iš aprašymo matyti, kad daug kur kelias ėjo per pelkėtas vietas, nors vietomis jose buvo supilti pylimai. Nors aprašydamas parapiją Vainauskas teigia, kad lauku joje daugiau negu miškų, bet kelių aprašymai rodo, kad laukuose esama daugybės beržų, alksnių ir karklų krūmais apaugusių plotų, kurie galbūt yra per karus bei maro epidemijas užleistų dirvų liekanos.

8. XIX amžius: baudžiava baigiasi Komarų valdoje

1801 m. buvo patikslintos valdų ribos tarp Ašmenos pavieto pulkininko Tadeušo Chominskio Hanušiškių valdos ir Čedasų dvaro⁷⁰. Vietoje Konstantino Chominskio, pasirašiusio dvaro inventorių 1791 m., Hanušiškius valdė Tadeušas Chominskis, galbūt Konstantino sūnus.

⁷⁰ LVIA, Senieji aktai 14229, l. 815–818^v.

Ašmenos pulkininko titulas veikiausiai buvo jam tik pagal tradiciją prirašytas, nes po trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo ir Lietuvos žemių atitekimo Rusijos imperijai senieji titulai neteko praktinės prasmės. Gali būti, kad ribų nustatymas 1801 m. buvo parengiamasis darbas Hanušiškių dvarui parduoti, nes vėlesniame dokumente nurodomas naujas dvaro savininkas – Juozapas Komaras, Antano sūnus, gavęs dvarą kaip palikimą 1802 m.⁷¹ Dėl šio dvaro palikimo kyla neaiškumų: arba dokumente metai netiksliai užrašyti, arba Juozapo Komaro tėvas Antanas įsigijo Hanušiškius 1801–1802 m. laikotarpiu ir užrašė sūnui. Juozapas Komaras plėtė savo valdas. Mirus neturinčiam palikuonių broliui Ignotui, jis gavo Raguvėlės ir Palėvenės dvarus, vėliau nusipirko Čedasus, Baisogalą ir kitus dvarus. Nors per Kosciuškos sukilimą savo lėšomis buvo sudaręs pulką ir vadovavo jam, rusų valdžios, rodos, nebuvo persekiojamas, vėliau pirmininkavo Vyriausiajame Vilniaus teisme⁷².

Lietuvai patekus į Rusijos imperijos valdžią, čia kas keliolika metų buvo vykdomos gyventojų revizijos. Jų sąrašai buvo reikalingi mokesčiams į imperijos išdą nustatyti. Pirmojo revizijos sąrašo, sudaryto 1796 m., rasti archyve nepavyko. Užtat surastas 1811 m. Hanušiškių dvaro revizinis sąrašas. Į jį įrašyti visi dvaro teritorijoje gyvenę vyrai (moterims mokesčiai nebuvo priskaičiuojami). 1811 m. Hanušiškių dvaro gyventojų revizinis sąrašas, sudarytas valdant dvarą Juozapui Komarui, glaudžiai susijęs su minėtoju 1796 m. sąrašu. Visi vyrai, įrašyti į pirmąjį sąrašą, turėjo būti pateisinti antrajame sąrašė. Žmonės, kurie po pirmojo surašymo mirė, turėjo būti pažymėti antrajame sąrašė, nurodant mirties metus. Tas pats turėjo būti padaryta su tais, kurie buvo atiduoti į rekrūtus arba pabėgo iš dvaro (taip pat nurodant metus). Į sąrašą buvo įtraukiami berniukai, gimę po pirmojo surašymo, nurodant jų amžių. Tie valstiečiai, kurie buvo pabėgę iš dvaro ir nepateko į pirmąjį surašymą, naujajame sąrašė užrašomi su priedašu „buvo pabėgęs“). Sociologui šitokie sąrašai – informatyvus dokumentas, suteikiantis galimybę padaryti turtingą socialinio gyvenimo pjūvį. Iš viso Hanušiškių dvare 1811 m. surašyti 327 valstiečiai. 52 baudžiauninkai surašymo metu buvo pabėgę arba jau sugrįžę, 24 jaunuoliai atiduoti į rekrūtus. Sąrašą pasirašė, kaip pats formuluoja, buvusios Lenkijos kariuomenės pulkininkas Juozapas Komaras⁷³.

Dviejų surašymų duomenų palyginimas rodo, kad per penkiolika metų, praėjusių po trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo, baudžiauninkų būklė tapo sunkesnė. Atsirado nauja našta – rekrūtų prievolė. Dvarų administracijos nuožiūra jauni vyrai buvo gaudomi ir prievarta atiduodami dvidešimt penkeriems metams į Rusijos kariuomenę, kur, atskirti nuo šeimos, giminių, kultūrinės aplinkos, bažnyčios, ketvirtį šimtmečio turėjo kęsti karinį muštą ir, jeigu nežūdavo karuose, grįždavo į gimtinę jau nebetekę ryšių su ja, dažnai ir nelaukiami. Kadangi XVIII a. pabaigoje ir XIX a. pradžioje Rusijos imperija aktyviai dalyvavo karuose, tad ne vienas Hanušiškių krašte gimęs vyras žuvo Austerlico, Borodino ar kituose mūšiuose.

Gali būti, kad daug sąrašuose užfiksuotų pabėgėlių slėpėsi nuo rekrūtų. Paprastai bėgdavo vyrai, sulaukę 18 m. Dalis pabėgėlių sugrįždavo į gimtuosius kaimus, kai jų amžius artėdavo prie

⁷¹ LVIA, f. 515, ap. 25, b. 325, l. 458.

⁷² Aftanazy R. *Dzieje rezydencji na dawnich kresach Rzeczpospolitej*, Wrocław–Warszawa–Kraków, t. 4, s. 107.

⁷³ LVIA, f. 515, ap. 25, b. 325, l. 469.

30 m. ribos ir rekrūto tarnyba nebegrėsė. Ne vienas sugrįžusiųjų tapdavo ir sodybų šeimininkais: matyt, tai buvo žmonės energingi, apsukrūs ir sumanūs. Hanušiškių dvaro kaimų žmonėms, gyvenusiems Kuršo gubernijos pašonėje, pabėgti nuo baudžios ir pasislėpti buvo daugiau galimybių: Kurše ir dvaro, ir valdžios pareigūnams surasti bėglius buvo sunkiau. Daugumas pasienio gyventojų gerai mokėjo latviškai, tai irgi sudarė galimybę ne tik pasislėpti, bet ir susirasti darbo.

Dar vienas naujas XIX a. pradžios bruožas Hanušiškių apylinkėse – rusų sentikių, vadinamų pilyponiais, pagausėjimas. Jų buvo Hanušiškių dvaro kaimuose ir 1791 m., tačiau tik po vieną kitą. 1811 m. jie buvo užgyvenę Vadzboniškių užusienį, o Mainieivų kaime įsikūrė net penkiolika rusų sentikių šeimų. Tai buvo laisvieji valstiečiai, kurie sudarydavo žemės nuomos sutartis su dvaro administracija. Beje, ir jų sūnūs buvo gaudomi ir atiduodami į rekrūtus, ir jų jaunuolių yra užrašyta į revizinius sąrašus tarp pabėgėlių.

Juozapas Komaras mirė 1847 m., Hanušiškių, Čedasų ir Panemunio dvarus palikęs vyriausiam sūnui Teofilui. Dvarų sodybų ir rūmų tyrinėtojas Romanas Aftanazis rašo, kad 1830–1840 m. pagal Lauryno Cezario Aniechinio projektą Hanušiškių dvare buvo pastatyti vėlyvojo klasicizmo stiliaus rūmai, įrengtas parkas (rūmai sudegė per Pirmąjį pasaulinį karą)⁷⁴.

Turtingas dvarų savininkas Teofilis Komaras turėjo originalių įpročių. Hanušiškių parapijos krikšto metrikų knygoje užrašyta, kad 1836 m. pakrikštytas kilmingųjų Teofilio ir Rachelės Meištačiūtės Komarų sūnus Juozapas Petras Mykolas Jonas. Krikstatėviai buvo valstiečiai Juozapas Dovydėnas ir Elžbieta Norkūnienė, o asistavo valstiečiai Jurgis Kavoliūnas su Marija Ušackiene ir Jokūbas Povilavičius su Elžbieta Gričiūniene – visi iš Čedasų prieglaudų. Po metų panašiai buvo krikštijama Komarų duktė Vanda Paulina Liucija. Jos krikšto tėvai taip pat buvo Čedasų prieglaudų valstiečiai – vargetos (*ubodzie*) Jokūbas Povilavičius su Elžbieta Šimukauskiene, o asistavo vargetos Jurgis Galvanauskas ir Elžbieta Kalvelienė⁷⁵.

Teofilis Komaras mirė 1861 m., kaip tik tais pačiais, kai buvo panaikinta baudžiava. Hanušiškių dvaras atiteko jo sūnui Vladislavui (1848–1896). Jis tęsė tėvo praktikuotą originalią krikšto tradiciją, bet jau be vargšų, kviečiamų į krikstatėvius. 1871 m. Hanušiškių parapijos metrikų knygoje užrašyta, kad kunigas Antonijus Valentas, jo prakilnybei vyskupui Valančiui leidus, pakrikštijo Rachelę Eugeniją Joną Nepomuką – bajorų Vladislavo ir Marijos Kerbedytės Komarų dukterį, gimusią rugpjūčio 30 d. 9 val. ryto Hanušiškių dvare. Krikšto tėvai – bajorai Mykolas Kerbedis, Panevėžio apskrities dvarininkas, su Darata Gratkovskyte-Komariene, dalyvavo Juozapas Komaras su Zofija Meištačiūte-Kerbediene⁷⁶. Kunigas Valentas, matyt, nedrįso vykdyti naujagimės kilmingų tėvų noro ją krikštyti vyrišku vardu, kol negavo bažnyčios vyresnybės leidimo.

Mirus Vladislavui Komarui, jo palikuonys pasidalijo tėvų palikimą. Jų sutartį 1900 m. patvirtino Kauno notaras Jevgenijus Grigorovičius. Dvaras su Vyžuonėlių palivarku ir vienkiemiais (3853 dešimtinės žemės) bei su 25 400 rublių skolos atiteko Vladislavo sūnui Vitoldui Teofilui Ignotui Komarui. Jis išipareigojo išmokėti motinai Marijai Komarienei už

⁷⁴ Aftanazy R. *Dzieje rezydencji na dawnich kresach Rzeczpospolitej*, Wrocław–Warszawa–Kraków, t. 4, s. 107–109.

⁷⁵ LVIA, f. 1299, ap. 1, b. 1, l. 42^v, 50^v.

⁷⁶ LVIA, f. 1299, ap. 1, b. 6, l. 21^v.

jai priklausiusią dvaro dalį 42 tūkstančius rublių. Po 30 tūkstančių rublių atiteko jo seserims: grafienei Rachelei Eugenijai Jonui Nepomukui Roniker, Irenai Gabrielai Juzefai Komaraitei ir Marijai Zofijai Lucijai Nezabitauskienei⁷⁷.

Skolos ir palikimo dalies išmokėjimas spaudė dvaro savininką pardavinėti jo žemę. 1919 m. mirus Vitoldui Teofilui Ignotui Komarui, šį išpardavinėjimą tęsė jo našlė Marija Adomina Komarienė, kuriai kartu su mažamete dukra Marija Vitolda Diana Komaraite atitekęs dvaras Nepriklausomoje Lietuvoje imtas vadinti jau nebe Hanušiškių, o Onušio dvaru (teismų ir valstybės pareigūnų dokumentuose dar pasitaikydavo ir tradicinis pavadinimas, kartais net transformuojamas į *Onušiški*). Bet tais pačiais Vitoldo Teofilio Igno Komaro mirties metais prasidėjo Lietuvoje žemės ūkio reforma, pagal kurios 1922 m. priimtą įstatymą už atlygį buvo nusavintos dvarų žemės, viršijančios 80 ha⁷⁸.

Panaikinus baudžiąvą ir smunkant dvaro žemėvaldai, pamažu kilo savarankiškam gyvenimui baudžiąvos prievolių ir pavaldumo dvarui nusikratę onuškėnai. Nors žinios apie jų gyvenimą kuklios, bet vis dėlto leidžia išvelgti valstiečių ūkinio gyvenimo stiprėjimą, kultūros sklaidą. 1863 m. Onuškyje buvo įkurta pradinė mokykla, tiesa, rusiška. Pagal 1911 m. vykusio pradinių mokyklų surašymo dokumentą joje mokėsi 86 berniukai ir 27 mergaitės, iš viso 113 vaikų. Tai gana gausus onuškėnų būrys. Bet norinčių mokytis buvo dar daugiau. Tame pat dokumente rašoma, kad 1910 m. į mokyklą nepateko 72 vaikai: 6 dėl mažametystės, 19 – dėl pavėlavimo, 47 – dėl patalpų stokos. Mokinių surašinėtojai užfiksavo, kokia kalba kalbama šeimose, kurių vaikai eina į mokyklą. Pasirodė, kad keliose šeimose kalbama latviškai, dviejose – lenkiškai, visose kitose – lietuviškai⁷⁹.

Sustiprėję ekonomiškai, valstiečiai ėmė pirkti dvaro žemę. Štai 1910 m. Antanas Kruopienis nusipirko 24 dešimtinių dydžio Trakiškių žemės sklypą. 1911 m. Antanas Lūža pirko iš dvaro 100 dešimtinių dydžio Vladislavovo palivarką, Stanislovas Deksnys – 105 dešimtines žemės Apšukalnyje, Juozas Balčiūnas – 22 dešimtines Prūseliukų kaime. Pirkosi iš dvarininko sklypus ir Onušio miestelio gyventojai⁸⁰.

Panaikinus spaudos draudimą, ėmė rodytis lietuviški laikraščiai. Jie retkarčiais išspausdindavo korespondencijų ir apie onuškėnų gyvenimą, Onuški dar vadindami Oniške. 1908 m. vilniškė „Viltis“ pranešė, kad Onušio dvare vasario 17 d. rengiamas lietuvių vakaras: bus vaidinama „Mūsų bajorai“. Artistai ir choras bus iš Panemunėlio. Vakaro pelnas skiriamas statomai Panemunėlio bažnyčiai⁸¹.

Onuškyje plėtojosi blaivybės sąjūdis, kuris neapsiribojo siaura kovos su girtavimu veikla, bet rūpinosi ir žmonių švietimu, knygų platinimu. 1913 m. Kaune leidžiama „Vienybė“ rašė, kad Onuškyje sausio 24 d. įvyko blaivininkų susirinkimas. Onušėnų atstovas, grįžęs iš blaivybės draugijos visuotinio susirinkimo Kaune, pageidavo, kad miestelyje būtų įsteigtas knygynas, tad nutarta šiuo klausimu rašyti prašymą valdžiai dėl leidimo. Žmonių buvo pilna arbatinės salė. Tas pats laikraštis rašė, kad onuškėnai, nors ir ne visi, pasiturimai gyvena. Ypač pasitaisė ūkis išsiskirsčius į vienkiemius.

⁷⁷ Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 1248, ap. 1, b. 332, l. 36.

⁷⁸ Kiaupa Z. Lietuvos valstybės istorija, Vilnius, 2004, p. 222.

⁷⁹ LVIA, f. 567, ap. 8, b. 579, l. 1–1^v.

⁸⁰ LCVA, f. 1248, ap. 1, b. 332, l. 8–8^v.

⁸¹ Viltis, 1908, nr. 19.

Tie ūkininkai, kurie pasiliko sodžiuose, atsiliko, nes dirbdami rėžiuose mažiau gauna naudos. Onuškėnai domisi spauda. Į Onuškę ateina 34 „Vienybė“, 6 „Vien-sėdžio“, 5 „Šaltinio“, 9 „Vilties“ egzemplioriai⁸².

9. Poeto pėdos Hanušiškių žemėje

XIX a. viduryje šešerius ar septynerius metus Hanušiškiuose gyveno poetas Valerijonas Ažukalnis (1816–1874). Dokumentuose jis lenkiškai vadinamas Zagurskiu. Šia pavarde poetas pateko ir į Hanušiškių parapijos metrikų knygą. Tačiau Hanušiškiuose parengtame spaudoje savo poezijos ir vertimų rankraštyje jis užrašė: „*parašė V. Ažukalnis, kitaip Zagurskis*“. Vadinasi, dviem kalbomis – lietuviškai ir lenkiškai – rašęs poetas į pirmą vietą iškėlė savo lietuviškumą. Lenkiškai parašytoje šio rinkinio dedikacijoje „Lietuvio balsas“ jis rašė (čia prozinis vertimas):

*Lietuvos laukuose tuos grūdėlius surinkau,
Lietuviams nešu tos žemės sėklas.
Atiduodu viską, viską, ką turėjau,
Ką tik jiems duoti įstengiu ir pajėgiu!
Nors ir sunku, bet malonu darbuotis dėl tautiečių,
Paguosti juos, palengvinti jų dalią.
Pabersiu tuos grūdėlius į Lietuvos žemę, –
Gal subręš trokštamos varpos⁸³.*

V. Ažukalnio raštų rengėjas spaudai literatūrologas Juozas Girdzijauskas rašo, kad geriausi poeto eilėraščiai yra svarbus mūsų poezijos tarpsnis, jungiantis A. Strazdą ir A. Baranauską:

„Gaivi lyrinė gaida, pasigirdusi A. Strazdo dainose, čia dar labiau sustiprėjo, apsisvalė nuo sentimentalijų, idiliškų tonų, pasidarė betarpiškesnė ir subtilesnė. Eilėraštinis, išaugęs iš to paties liaudiškos pasaulėžiūros ir tautosakinio pagrindo, igijo daugiau vidinės darnos, kompozicinio vientisumo (...)“⁸⁴.

Valerijonas Ažukalnis – tragiško likimo poetas. Gyvam esant nebuvo išspausdinta nė viena jo sukurtos poezijos eilutė. Jo eilių ir vertimų rinktinės rankraštis, kurį užbaigė Hanušiškiuose 1856 m., rusiškos cenzūros buvo braukomas, o po 1864 m., kai Vilniaus generalgubernatorius Michailas Muravjovas uždraudė spausdinti lietuviškus leidinius, iš viso neteko galimybės būti legaliai išspausdintas ir platinamas. Užtat simboliška, kad viešo tylėjimo ledus pralaužė lietuvių tautinio atgimimo šauklys – laikraštis „Aušra“, kuriame 1885 m. buvo išspausdinti V. Ažukalnio eilėraščiai „Rytas vasaros“ ir „Drauge su vieversėliu“ bei Pelikso Mažučio (Stanislovo Didžiulio) pasakojimas apie patį poetą. Vėliau V. Ažukalnio kūrinius spausdino Amerikos lietuvių spauda, skelbė Liudas Gira, Juozas Tumas-Vaižgantas ir kiti lietuvių kultūros veikėjai.

⁸² *Vienybė*, 1914, vasar. 18 (kovo 3), p. 124–125.

⁸³ Ažukalnis V. *Raštai lietuviški*, parengė J. Girdzijauskas, Vilnius, 1968, p. 193.

⁸⁴ Girdzijauskas J. *Laiko skola, ten pat*, p. 13–14.

Nedaug buvo žinoma ir poeto biografijos faktų. Net jo gimimo vieta ir data buvo spėliojama, kol literatūrologas Vytautas Vanagas Alantos parapijos metrikų knygoje nesurado ir nepaskelbė įrašo, kad būsimasis poetas gimė šios parapijos Gaidamonių kaime 1816 m. gruodžio 4 d.⁸⁵ Literatūros tyrinėtojai paskelbė rankraštyuose saugomus poeto sesers Reginos Koscialkovskienės ir dukterėčios Leonijos Koscialkovskaitės laiškus, rašytus XIX a. pabaigoje. Juose yra autentiškų faktų apie poeto jaunystę, vedybas, paskutinį gyvenimo laikotarpį. Keletą faktų apie poeto jaunystę iš savo tėvo pasakojimų užrašė rašytoja Liudvika Didžiulienė-Žmona, puslapių liudijimų apie V. Ažukalnį ir jo kūrybą užrašė kunigas A. Valentas.

Iš visų dokumentų aiškėja, kad Valerijonas Zagurskis gimė bežemių bajorų Hipolito ir Barbaros Maleckaitės Zagurskių šeimoje. Neturėdamas savo žemės, tėvas kilnojosi iš vieno dvaro į kitą, eidamas kokias nors tarnautojo pareigas arba išsinuomodamas vienkiemėli. Didžiąją gyvenimo dalį Hipolitas ir Barbora Zagurskiai praleido Kupiškio ir Skapiškio apylinkėse, Puponių, Butkūnų ir galbūt Uogšilio kaimuose. Skaityti Valerijoną motina mokė iš maldaknygės. Dvi žiemas jį mokė dvarininkų Turų vaikų namų mokytojas veikiausiai jų Topolio dvare netoli Skapiškio. Poeto sesuo Regina Koscialkovskienė pasakoja, kad brolis, dar neturėdamas dvidešimties metų, pradėjo raštininkauti dvaruose. Dirbdamas Pandėlyje Koscialkovskio dvare jis išgyveno skaudžią meilės dramą: mergina, kurią jis mylėjo ir su kuria romantiškai, kaip Adomas Mickevičius su Marile, susitikinėjo prie akmens dvaro parko pakraštyje, ištekėjo už kito. Jaunas poetas, to laiko romantikų maniera parašęs niūrų „Prakeikimą“ (lenkiškai), išvyko į Vilnių, norėdamas apleisti vietas, kur patyrė tiek širdies skausmo. Rodos, Vilniaus spaustuvėje jis dirbo korektoriaus darbą. Čia jis bendravo su Vilniaus kultūros veikėjais Liudviku Kondratovičiumi (Vladislavu Sirokomle) ir vienu iš Chodzų, Ignotu ar Dominyku Cezariu.

Nėra autentiškų žinių, kada V. Ažukalnis grįžo iš Vilniaus į Šiaurės Rytų Lietuvą. Gali būti, kad sugrįžęs jis kurį laiką dirbo Šuazeliams priklausiusiame Mirabelio dvare netoli Skapiškio – apie tai Liudvikai Didžiulienei pasakojo jos tėvas. O galbūt iš karto rado darbą Teofilio Komaro Hanušiškių dvare, ką taip pat mini amžinininkai ir rodo Hanušiškių paminėjimas poeto rankraščiuose.

Analizuodamas Hanušiškių parapijos ikisantuokinės apklausos ir santuokų metrikų knygas, šių eilučių autorius rado įrašus apie Valerijono Zagurskio santuoką su Apolonija Cebrovskyte (3 priedas). Šie įrašai suteikia papildomos informacijos poeto biografijai. Per ikisantuokinę apklausą Valerijonas Zagurskis ir Apolonija Cebrovskytė, dalyvaujant santuokos liudytojams Vladislavui Komarui, Eugenijui Koscialkovskui ir Ferdinandui Cebrovskui (veikiausiai nuotakos broliui), atsako į klausimus apie save, tėvus, pragyventą laiką šioje parapijoje.

Valerijonas Zagurskis pareiškia, kad jis yra trisdešimt devynerių metų amžiaus, gimęs Kupiškio parapijos Puponių kaime, kad jo tėvai yra teisėti sutuoktiniai bajorai Hipolitas ir Barbora Maleckaitė Zagurskiai. Nuotaka nurodo, kad ji yra dvidešimt septynerių metų amžiaus, gimusi Užpalių parapijos Užpalių miestelyje, kad jos tėvai teisėti sutuoktiniai bajorai Pranciškus ir Elena Juzefovičiūtė Cebrovskiai. Abu nurodo, kad Hanušiškių parapijoje jie gyvena jau šešerius metus. Kadangi santuoka vyko

⁸⁵Vanagas V. *Lietuvių rašytojų sąvadas*, Vilnius, 1996, p. 83–84.

ryti išvadą, kad V. Zagurskis apsigyveno Hanušiškiuose 1851 ar 1852 m. Bet Zagurskio amžius ir gimimo vieta nurodyti netiksliai (tikslaus brolio amžiaus ir gimimo vietos nežinojo nė jo sesuo Regina). Gali būti, kad Zagurskių vaikai, kaip ir jų tėvai, kilnodamiesi iš vietos į vietą, nebepajėgė tiksliai atsiminti gyvenamųjų vietų ir datų.

Valerijonas Zagurskis 1858 m. pradžioje Hanušiškių dvare surašinėjo revizinius valstiečius. Dailus braižas, kuriuo sudarytas šis sąrašas⁸⁶, labai panašus į braižą, kuriuo surašytas Valerijono Ažukalnio spaudai paruoštas jo eilėraščių ir vertimų rankraštis. Skirtumas tik tas, kad valstiečių revizinis sąrašas rašytas rusiškai, o pozijos tekstai – lietuviškai ir lenkiškai. 1858 m. vasario mėnesį Hanušiškių dvarininkas Komaras pasirašė valstiečių revizinio sąrašo papildymus. Tuo, matyt, Ažukalnio darbas Hanušiškių dvare baigėsi. Zagurskiai persikėlė į Skapiškį, kur 1858 m. kovo 19 d. pasaulį išvydo jų pirmagimis Juozapas Hipolitas⁸⁷. Kūdikio krikštamotė buvo Regina Zagurskytė, Edvardo Koscialkovskio žmona. Tai ta pati Regina Koscialkovskienė (Koscialkowska), kurios laišką su informacija apie brolių paskelbė literatūrologas J. Lebionka. Prieš savaitę, 1885 m. kovo 10 d. Aukštadvaryje ji buvo pagimdžiusi Leoniją Petronėlę, tą pačią poeto dukterėčią, kurios laišką su pasakojimu apie dėdę paskelbė Vytautas Vanagas.

Kodėl taip greit po vedybų Zagurskiai iš Hanušiškių persikėlė į Skapiškį, galima tikėtai spėlioti. Gali būti, kad poetą, demokratiškų įsitikinimų žmogų, slėgė tarnyba dvare. Apie tai liudytų kunigo Valento minimas Juzefo Masalskio pasakėčios „Artojas ir voveris“ vertimas, kurioje kreipiamasi į dvarininkus, kad šie pasigailėtų valstiečių, kad neatimtų iš jų paskutinio duonos kąsnio. Galimas dalykas, poetas veržėsi į savarankiškesnį gyvenimą, kur būtų nepriklausomas nuo dvarininko ir neturėtų jo nurodymu, kaip dvaro tarnautojas, spausti baudžiauninkų.

Tačiau, kaip liudija poeto dukterėčia Leonija, jo gyvenimas Skapiškyje klostėsi sunkiai. Darbas, rašant gyventojų prašymus teismams ar kitoms įstaigoms, davė nedaug pajamų. Žmonai teko imtis siuvėjos darbo, bet jis sunkiai gelbėjo nuo neprieklausaus. Po keleto metų Zagurskiui pavyko gauti darbą Kaune bajorų atstovybėje. Bet nepakeldamas šlėktų suktybių, jis parašė satyrą apie juos ir gavo išeiti iš darbo. Sūnų mirtis ir skurdas pakirto poeto sveikatą, sugadino šeimos santykius. Mirė poetas Kaune 1874 m., kaip užrašyta laidojimo metrikų knygoje, nuo vandenligės. Galbūt simboliška, kad paskutinę jo išpažintį išklausė tada dar kunigas, vėliau vyskupas Antanas Baranauskas, kuris, poeto dukterėčios liudijimu, pasakęs: „Išvelgiau iki dugno to žmogaus sąžinę ir mačiau, kad ji švari; maža taip protingų ir gerų žmonių“⁸⁸.

Nors Valerijono Ažukalnio kūriniai neturi nuorodų, kada jie parašyti, vis dėlto galima manyti, kad brandžiausias poeto kūrybos laikas buvo XIX a. šeštasis dešimtmetis, kai jis gyveno Hanušiškiuose. Čia veikiausiai jis bus parašęs liaudies daina tapusį eilėrašį „Rytas vasaros“. Kai poeto lyrinis herojus valstietis saulei tekant kalbasi su lakštingala, atrodo, kad tas pokalbis vyksta lazdynais apaugusiame Vyžuonos ar Lakštenės šlaite. Kai poetas, nupiešęs saulės nutvieksto, paukščių čiulbėjimu skambančio ryto vaizdą, sako: „Ant ežero vilnies nėra, / Vėjas nustoja“, – rodo, matai vasaros saulėtekyje tviskant veidrodinį Apvėliojo ežero paviršių.

⁸⁶ LVIA, f. 1262, ap. 1, b. 51, l. 304–355.

⁸⁷ LVIA, f. 669, ap. 1, b. 1280, l. 286^v–287.

⁸⁸ Iš archyvų. Medžiaga V. Ažukalnio-Zagurskio biografijai, parengė V. Vanagas, *Literatūra ir kalba*, Vilnius, 1962, t. 6, p. 424.

10. Ar Antano Mackevičiaus sukilėlių kolona ėjo pro Hanušiškius?

1863 m. pavasaris Lietuvoje buvo audringas ne tiek orų, kiek sukilimo kovų prasme. Įvairiose Lietuvos vietovėse susiformavę sukilėlių būriai, kovodami su caro kariuomene, 1863 m. balandžio mėnesį Andrioniškio miškuose prie Anykščių susijungė į 2 500 sukilėlių dalinį, kuriam vadovavo Zigmantas Sierakauskas, paskirtas Lietuvos sukilėlių kariniu viršininku ir Kauno vaivada. Pagal Z. Sierakausko planą išplėsti sukilimą visoje Lietuvoje ir Kurše jo vadovaujami sukilėliai gegužės 3 d. iš Andrioniškio miškų pradėjo žygi Biržų link. Sukilėlių žygiavimas per Šiaurės Rytų Lietuvos miestelius turėjo ne tik kovinius, bet ir agitacinius tikslus. Miesteliuose, per kuriuos buvo žygiuojama, sukilėliai naikino Rusijos valdžios įstaigas, skelbė gyventojams savo programinius dokumentus, papildydavo gretas naujais kovotojais.

Z. Sierakauskas suskirstė sukilėlius į tris kolonas. Pats, vadovaudamas centrinei kolonai, iš Salų per Skapiškį, Pandėlių, Panemunį ir Papilį traukė į Biržų apylinkes. Kairiuoju sukilėlių kariuomenės sparnu per Kupiškį ir Vabalninką žygiavo Boleslovo Kolyškos vadovaujamas dalinys. Dešiniajame sparne – iš Salų per Kamajus, Rokiškį ir Žiobiškį ėjo kunigo Antano Mackevičiaus vadovaujami sukilėliai. Visos trys sukilėlių kolonos turėjo susijungti Biržų apylinkėse prie Medeikių. A. Mackevičiaus kolona turėjo imituoti grėsmę Daugpiliui. Iš rusų žandaro pranešimo žinoma, kad A. Mackevičiaus sukilėliai iš Rokiškio, kur buvo gyventojų iškilmingai sutikti, atžygiavo į Žiobiškį. Toliau jokių pranešimų apie šios kolonos maršrutą nebuvo. Artimiausias kelias iš Žiobiškio į Biržus ėjo pro Panemunį ir Papilį. Bet tai buvo Z. Sierakausko kolonos maršrutas. Tad kokiais keliais ėjo A. Mackevičiaus vedami sukilėliai? Į šį klausimą dar sunkiau atsakyti, turint omenyje faktą, kad A. Mackevičiaus kolona paskutinė atvyko į Biržų apylinkes, kur gegužės 7 d. jau vyko Z. Sierakausko ir B. Kolyškos dalinių kautynės su rusų kariuomene.

1891 m. Austrijos valdomame Lvove lenkų kalba buvo išleista knyga apie Zigmantą Sierakauską⁸⁹. Knygai pasirodžius, po sukilimo dar nebuvo praėję nė 30 metų. Buvo dar daug gyvų sukilimo dalyvių. Knygos tekstas rodo, kad jos autorius Vaclovas Koščicas rėmėsi autentiškais liudininukų pasakojimais, pateikdamas daugybę detalių, pavyzdžiui, apie Z. Sierakausko patekimo į kazokų rankas aplinkybes. V. Koščicas knygoje atsako į mums rūpinimą klausimą: kokiais keliais žygiavo A. Mackevičiaus vedami sukilėliai į Biržų girią? Jo atsakymas toks: į Medeikius A. Mackevičius turėjo žygiuoti pro Hanušiškius, Suvainiškį ir Skrobiškius. Į paskirtą vietą jis vėlavo ne tik dėl ilgesnio kelio, bet ir dėl susidūrimo su rusais prie Hanušiškių. Susidūrimą jis laimėjo⁹⁰.

Tačiau vieno šaltinio liudijimas dar nėra pakankamas argumentas. Rusų autorių sudarytos mūšių su sukilėliais suvestinės kautynių prie Hanušiškių nemini. Tenka ieškoti kitų dokumentų. Vieną jų rasti pavyko. Tai 1865 m. kovo 23 d. Vitebsko, Novoaleksandrovsko (Zarasų) ir Dysnos apskričių karinio viršininko generolo majoro Kovalevskio raštas, kuriame pranešama, kad Novoaleksandrovsko apskrities Naujasodės (*Novoj-Vesy*) kaimo valstietis Pranciškus Griškėnas, 42 m. amžiaus, už valstiečių sušaukimą į vietinę parapiją prieš atvykstant maištininkų gaujai

⁸⁹ Zigmunt Sierakowski, *naczelny wódz Żmudzi w r. 1863*. Skresil Waclaw Koszczyc, Lwów, 1891.

⁹⁰ *Ten pat*, p. 99, 106.

į Panemunio miestelį klausytis revoliucinio manifesto turi būti laikomas kalėjime keturis mėnesius, po to išsiųstas į ankstesnę gyvenamąją vietą, perduodant jį laiduoti (*na poruki*) tai bendruomenei, kuriai jis priklauso⁹¹. Kaip žinome, yra dvi Naujasodės: viena – tarp Čedasų ir Panemunio, kita – prie Hanušiškių. Pagal generolo logiką Griškėnas į Panemunį klausytis sukilėlių manifesto galėjo kviešti Čedasų Naujasodės valstiečius. Iš Hanušiškių Naujasodės rinktis į Panemunį lyg ir per toli. Tačiau 1858 m. valstiečių reviziniuose sąrašuose Čedasų Naujasodės kaime Griškėnų nėra. Tuo tarpu Hanušiškių Naujasodės kaime per 1858 m. reviziją Valerijonas Ažukalnis užrašė Pranciškų Griškėną, Tamošiaus sūnų, 37 m. amžiaus⁹². Tiesa, amžius skiriasi dvejais metais. Bet tais laikais, kai valstiečiai neturėjo pasų, buvo užrašoma iš žodžių. Tad visiškai tikėtina, kad 1858 m. į revizinį sąrašą įrašytas Hanušiškių dvaro Naujasodės kaimo valstietis Pranciškus Griškėnas yra tas pats Griškėnas, kurį generolas Kovalevskis nurodo kaip žmogų, šaukusį savo kaimo gyventojus klausytis bažnyčioje sukilėlių manifesto. Tiesa, rašte minimas Panemunis kelia tam tikrų abejonių. Bet tai gali būti ir generolo raštininkų klaida.

Esama dar vienos užuominos apie Antano Mackevičiaus maršrutą. Juozas Žiugžda knygoje apie Antaną Mackevičių cituoja sukilimo dalyvio pasakojimą, kad A. Mackevičiaus sukilėliams teko eiti per latvių valstiečių gyvenamą kaimą. Atsiminimų autorius sako, kad A. Mackevičius

„turbūt šiek tiek mokėjo latvių kalbą, kalbėjo su vyresniaisiais, aiškindamas jiems, kad mes einame į tą pusę kovoti už mūsų ir jūsų laisvę“⁹³.

Tačiau latvių kaimas Antano Mackevičiaus dalinio kelyje galėjo būti tik tuo atveju, jeigu jis žygiavo Lietuvos ir Kuršo pasieniu, vadinasi, iš Hanušiškių į Suvainiškį ir Medeikius.

Faktai, patvirtinantys, nors ir netiesiogiai, hipotezę apie Antano Mackevičiaus sukilėlių dalinio kelią pro Hanušiškius, kaupiasi. Galbūt nauji ieškojimai ir radiniai jų suteiks daugiau ir neginčijamai patvirtins kol kas hipotetišką teiginį.

1 priedas

Aleksandro Jogailaičio privilegija Grigaliui Astikaičiui

1499 m. rugsėjo 21 d.

Privilegija⁹⁴ ponui Grigaliui Astikaičiui kirsti dykrai prie Susėjos upės palei vokiečių sieną, gauti dirvų ir žmonių prie tos dykros visiems laikams. Pats Aleksandras iš Dievo malonės, didysis Lietuvos kunigaikštis.

Tebūnie Dievo vardu. Pranešame visų žiniai šiuo raštu, kas jį pamatys arba skaitomą išgirs, kam reikės tai žinoti arba girdėti. Kadangi esame apžvelgę ištikimą ir niekad neuzdelsiamą mūsų ištikimo tarno pono Grigaliaus Stankaičio Astikaičio, mūsų rūmų maršalkos ir Merkinės bei Anykščių vietininko, tarnavimą mums, duodame ir apdovanojame jį mūsų dykra, kuri yra prie vokiečių sienos Susėjos paupyje, prie Vaišvilto

⁹¹ LVIA, f. 655, ap. 1, b. 230, l. 16.

⁹² LVIA, f. 1262, ap. 1, b. 51, l. 229^v–301.

⁹³ Žiugžda J. *Antanas Mackevičius*, Vilnius, 1971, p. 117.

⁹⁴ *Акты Литовской метрики*. Том первый. Выпуск второй. 1499–1507 г. г. Собраны Ф. И. Леонтовичем, Варшава, 1897, с. 36–38.

sienos, kurią Vaišviltas nustatė Susėjos upe tarp mūsų tėvonijos – Didžiosios Kunigaikštystės ir Livonijos žemės valdant mūsų pirmtakams. Ir ta giria esame nubrėžę sieną su mūsų Rokiškio ir Penionių žemėmis, kur Olsintos upė, kuri prasideda nuo Olsintos ežero, įteka į Susėjos upę, ir Prūdupio upę, kur yra Prūdupė, o nuo Prūdupės į Serbintos upę, o Serbintos upeliu iki įtekėjimo į Juodupės upę, o iš Juodupės upės į Vyžuonos upę, o iš Vyžuonos Gintenio upeliu į Čedasų ežerą, o iš Čedasos – Minevėlės upeliu, o iš Minevėlės į Balčios upę, o iš Balčios upės pro mūsų lauką slėniu į Neretos pelkę, o iš Neretos pelkės Neretos upe į mažą Neretėlės upelį, o mažąją Neretėlę į Skardupio upelį, o iš Skardupio upelio tuojau į Susėjos upelį ir Vaišviltos sieną, taip pat prie tos girios ir aukščiau nurodytos sienos gyvena mūsų Anykščių pavieto Rokiškio dvaro žmonės ir Penionių pavieto Čedasų dvaro žmonės, kurie tarnavo mūsų Rokiškio ir Čedasų dvarams ir mokėjo duoklę pinigais, medumi ir dėkla; taip pat, kad prie tos girios, be mūsų tėvo, J. M. karaliaus leidimo, įdirbo mūsų mišką Kurklių bajoras Hanusas Gailiminaitis su savo sūnumis ir Anykščių bajoras Rimka su savo broliu Mackumi Jonaičiu ir sau dvarus ten įkūrė. Ir mes tą Hanuso dvarą su mūsų žmonėmis, kuriuos jis su savimi apgyvendino, atidavėme ponui Grigaliui; o kurie buvo jo nuosavi žmonės, mes liepėme anuos jam iškeldinti. Taip pat anas Hanusas už tos sienos Rokiškio paviete išarė mūsų girią ir mūsų bei savo žmones įkurdino už Vyžuonos upės. Ir mes tą išartą žemę su mūsų žmonėmis jam atidavėme, o Hanuso žmones, kurie tose žemėse gyvena, liepėme jam iš ten iškeldinti; riba su mūsų žmonėmis ir eina tais Hanuso arimais ir Vyžuonos upe, ir Vilgupio upeliu, o nuo Ilgupio upelio eina į Briedžių duobes, o iš Briedžių duobių į pelkę, o iš pelkės į tą ribą, kurią mūsų žmogus Neliubas buvo nubrėžęs su Hanusu, o ta riba ėjo vėl į Vyžuonos upę. Taip pat, kad tas Rimka su savo broliu Mackumi išdirbo mūsų mišką toje dykroje, o ponas Grigalius už šias jų pastangas jiems pinigais sumokėjo, o jie mums patiems pripažino, kad iš jo už tą žemės išarimą pinigų paėmė. Taip pat, rodydami mūsų malonę, duodame, dovanojame ir esame atidavę, ir patvirtiname tai šiuo raštu amžiams ir nekeičiamai jam, jo žmonai, jų vaikams ir po to būsiantiems jų palikuonims, tą mūsų girią, kuri yra prie tos sienos nurodyta, su tais mūsų žmonėmis, kurie prie tos girios gyvena, ir su tais dvarais, ir su žmonėmis, ir su bajorų išartomis, ir su jų ariamomis žemėmis, ir su bitynais, ir su medžioklės plotais, žvėrių ir paukščių medžioklėms, su bebrų gaudymu, su vandenimis, su ežerais, vadinamais Olsinta ir Nekvasiu, ir Dumbliau, ir Minevėle, Niestrepa ir Balčiu, ir su kitais ežerais, kurie yra prie tos sienos, su upėmis ir su upeliais, ir su šaltiniais, ir su jų srovėmis, su tvenkiniais ir tvenkinėliais, su malūnais, malimo mokesčiais, su žuvininkais ir žuvynais, ir su pelkėmis, ir su pievomis, ir su krūmynais, ir su ganyklomis, ir su lankomis, ir su pinigine ir medaus duokle, ir su dėkla, ir su visais mokesčiais, ir su muitais, ir pajamomis, ir naudmenimis, – nieko iš mokesčių ir pajamų sau nei savo palikuonims

nepasilikdami. Taip pat dėl ypatingos mūsų malonės duodame ir dovanojame, ir leidžiame, kad jis miestą toje dykroje su atvykstančiais žmonėmis sau įkurtų ir pilį pasistatytų, kur tik jam norėsis, ir prekyvietes ir turgus toje vietoje turėti su visomis pajamomis iš prekyviečių ir turgų, ir su visais jų mokesčiais, ir ten turėti sandėlius pirkliams, ir karčemas, ir karčemų mokesčius; o kurie svečiai, užsienio pirkliai atvažiuos su savo prekėmis iki tos vietos, iš tų jis gali imti sau maitą po du grašius už vežimą; taip pat kuris svetimšalis atvažiuos į tą jo miestą, turi prisistatyti arba jam pačiam, arba jo vietininkui. Taip pat jis gali ir kitus žmones toje girioje apgyvendinti; plėsti, darginti ir padidinti pagal anksčiau nurodytas ribas, ir parduoti, ir atiduoti, ir padovanoti, ir sumainyti, ir bažnyčiai aukoti ir jai užrašyti, ir savo naudai ir gyvenimui panaudoti, kaip pats ras esant reikalinga. (...)

Januška, raštininkas

Iš kanceliarinės gūdų k. vertė B. Deksnys

2 priedas

Hanušiškių dvaro tijūno, dešimtininko, sėjiko ir eigulio priesaikos⁹⁵

Tijūno priesaika: Mes N: N: Prysiekiam Panu Diewu Wieszpati, kad budamas Tiunistey Dwara Sawa ind visas Gierybies /: priemnas y iszeydas :/ Panu musu Keyp naywierniou y naysprawedliwiow rundysma ir pilnawošma Skarbu tu nieuwaëajunt in (ir?) unt Kaznios baynistes (baimystes?) Dwara, albo na tu Pacziu sawa Žmaniu pawestymu. albo Keypo Kalukalwiek regiedamas ar girdedamas Szkadu del Dwara Sawa papilnetu und nieka neuwažojunt tojas dosma Žyniu wirasnemsiau Dwara Sawa, Kepa tu wierney y Žyczliwey und Ta Sprawiedliwey pilnistry busma, teyp mum Ponie Diewe padiek, o jegu niesprawedliwey, aźmuszk mums und Duszas y und Kuna.

Dešimtininko priesaika: Mes N: N: Prysiekiam Panu Diewu Wieszpati, Kad budama(s) Diesetnikeys Walszczu sawa und wisa Rundymais na Dwara pađieta(s) ir pawinestes musu, nieuwažojunt in kokios meilos, Czestimos, welas (?) nietureiunt und Katra Susiedu Sawa pikczia, sprawiedliwey wierney y del Skarbu Sawa Pana busma Žyczliwi, a Kadu koku kalwiek regietum albo girdetum del Dwara Musu Szkadu, toias dosma Žyniu Wiresnibes Dwara Sawa, Keypo to und wisa wierni, ir Žyczliwi busma, teyp mum Ponie Diewe padiek, a iesli (neaišku t ar ĩ) niesprawedliwey, Panie Diewe aźmuszk mum und Duszies y un Kuna.

Sėjiko priesaika: Mes N: N: Prysiekiam Panu Diewu Wieszpati, kad būdama pastatiti und seklas wisu grudu Dwara Sawa, Sprawiedliwey wierney ir Nayžyczliwiou del Dwara pasługu tu pilnisma, a Jego regietum albo girdetum del Dwara kaku Szkadu, tojas und nieka nieuwažajāt be Naymažesniais baymistes Wiresnibes Dwara Sawa dusma Žyniu, Kaypa te wierney Sprawiedliwey y Paszczliwey

⁹⁵Inwentarz. Podanie Majątność Hanusziszek na Rok 1791 sprowadzony, *MABR*, f. 256-2845, l. 19, 20.

dažuresma yr Saugosma, teyp mum Panie Diewie padiek, a iego niesp-rawiedliwey, Panie Diewe Ažmuszk mum und Duszias ir und Kuna.

Eigulio priesaika: Mes N: N: Prysiekiam Panu Diewu Wieszpati und Ta, kad budama pastiti (pastatyti?) nuog Pana Sawa del Saugima Miszka, teyp Dwarnu, Keyp ir Sodzias Sawa, ni vienam Swietymam ani nieduodunt, a Jego aszwistum albo girdetum nietykтей Swetimu, albo Sawa Zmaniu be Żynias Dwara Miszki Budama, toias Dosma žyniu Wirszynikeys Dwara Sawa, Keypa to wierney Sprawiedliwey yr Sze-rey doturesma yr dažuresme, Teyp mums Panie Diewe padek, a jegu neteysingey, Panie Diewe ažmuszk Mum und Duszias y und Kuna.

3 priedas

Valerijono Ažukalnio-Zagurskio santuokos
su Apolonija Cebrowskyte dokumentai

1. Atsakymai į apklausos prieš santuoką klausimus⁹⁶

Surengta Hanušiškiuose 1857 metų balandžio 22 dieną kilmingojo Valerijono Zagurskio, nevedusio, su vienkiemininke Apolonija Cebrauskyte, netekėjusia

1. Koks tavo vardas ir pavardė, taip pat kokie tėvų vardai?	Valerijonas – Hipolito ir Barboros Maleckaitės Zagurskių, teisėtų sutuoktinių, sūnus, jaunoji – Pranciškaus ir Elenos Juzefovičiūtės Cebrowskių, teisėtų sutuoktinių, duktė.
2. Iš kur kilęs (nurodant gimimo vietą, parapiją, apskritį, guberniją)?	Jaunasis gimė Kupiškio parapijos Puponių kaime. Jaunoji – iš Užpalių parapijos Užpalių miestelio, abu iš Kauno gubernijos Novoaleksandrovsko (Zarasų) apskrities.
3. Kiek turi metų pagal metrikus?	Jaunasis yra 39 metų, jaunoji – 27 metų.
4. Kokiam religiniam tikėjimui priklausai?	Abu Romos katalikų tikėjimo.
5. Kokio luomo esi pagal kilmę?	Kilmingųjų.
6. Kiek laiko gyveni šioje parapijoje (kartu nurodant gyvenamąją vietą)?	Abu šios parapijos gyventojai, Hanušiškiuose (gyvena) šešerius metus.
7. Ar nesi sutuoktas?	Abu nevedę.
8. Ar (tuokiesi) su tėvų, globėjų ar giminės žinia?	Su tėvų ir giminų žinia.
9. Ar savo valia eini į šią santuoką?	Abu savo valia ir potraukiu einame į šią santuoką.
10. Ar nedavei skaitybės įžadų, ypač ar nebuvai vienuolis ar vienuolė?	Nedavėme, nebuvome.
11. Ar nebuvote susižadėjęs su koku nors kitu asmeniu ir kada?	Nebuvome.
12. Ar jaunieji nesusiję giminystės ryšiais?	Giminės nesame.
(parašai:)	Valerijonas Zagurskis Apolonija Cebrowska Eugenijus Koscialkovskis Vladislovas Komaras Ferdinandas Cebrowskis

Iš lenkų kalbos vertė B. Deksnys

⁹⁶L VIA, f. 1299, ap. 1, b. 15, l. 81–81^v.

2. Santuokos įrašas Hanušiškių parapijos santuokos metrikų knygoje⁹⁷

N. Santuokos data	Kada? kur? kas? po kelių paskelbimų sutuokė?	Kokių būtent jaunųjų, kokio luomo ir padėties, amžiaus ir parapijos	Jaunųjų tėvų vardai ir pavardės, liudytojai
4. 21	Tūkstantis aštuoni šimtai penkiasdešimt septintųjų metų balandžio 21 dieną Hanušiškių parapijos Romos Katalikų bažnyčioje Panemunio bažnyčios administratorius Antanas Eitavičius, dalyvaujant Hanušiškių bažnyčios klebonui Jonui Plevakai, tris kartus paskelbus, iš jų pirmąkart šio mėnesio 6 d., antrąkart 14 d., trečiąkart 21 d., žmonėms, susirinkusiems į Liturgiją	Bajorus Valerijoną Zagurskį, nevedusį, 39 metų, su Apolonija Cebrovskyte, netekėjusia, 27 metų. Pirmasis iš Kupiškio parapijos Puponių (kaimo), kita – iš Užpalių parapijos ir to paties miestelio, abu Hanušiškių parapijos parapijiečius, iš anksto griežtai abipusiškai raštu ištyrus, ar nėra kliūčių santuokai, ir jų neradus, taip pat nustačius abiejų asmenų išoriniais ženklais išreikštą sutikimą	Bajorų Hipolito ir Barbaros Maleckaitės Zagurskių, teisėtų sutuoktinių, sūnų su bajorų Pranciškaus ir Elenos Juzefovičiūtės Cebrovskių dukterimi sutuokė ir Bažnyčios asmeny iškilmingai palaimino, dalyvaujant patikimiems liudytojams bajorams Eugenijui Koscialkovskuiui, Vladislouvi Komarui, Ferdinandui Cebrovskuii ir daugeliui kitų, čia buvusių

Iš rusų kalbos vertė B. Deksnys

Straipsnio rankraštis įteiktas 2005 06 17, serijos „Lietuvos valsčiai“ Lietuvos lokaliųjų tyrimų mokslo darbų komisijos įvertintas 2008 03 19, skelbti parengtas 2010 02 25.

Straipsnis numatomas spausdinti „Lietuvos valsčių“ serijos monografijoje „Juodupė. Onuškis“, I dalis (vyr. redaktorius ir sudarytojas Jonas Šėdys).

Straipsnio kalbos redaktorė Asta Žernienė, korektorė Vida Kasparavičienė, anglų k. redaktorius, vertėjas Aloyzas Pranas Knabikas.

Straipsnio priedai, skelbiami atskirai (tam skirtuose leidinio skyriuose):

1. Straipsnio santraukos lietuvių ir anglų kalbomis.
2. Žinios apie autorių.

© Skelbiant ar bet koku būdu panaudojant bet kurį svetainės www.llt.lt tekstą ar jo dalį kartu su juo privaloma skelbti interneto svetainės „Lietuvos lokaliniai tyrimai. www.llt.lt“ visą nesutrumpintą pavadinimą, tomo (darbo) sutartinį kodinį pavadinimą, straipsnio autorių, straipsnio pavadinimą, „Lietuvos valsčių“ serijos ir monografijos, kuriai straipsnis parašytas, pavadinimus bei straipsnio pirmojo paskelbimo serijos monografijoje ir jo paskelbimo svetainėje www.llt.lt datas (jei šios datos sutampa, skelbiama viena – paskelbimo svetainėje www.llt.lt data) .

⁹⁷L VIA, f. 1299, ap. 1, b. 4, l. 33.